

Boris Golec

Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (prvi del)

V slovenskem zgodovinopisju je pri obravnavanju problematike protiturških taborov in meščanskih naselij ostal povsem zanemarjen vidik geneze mesta in trga iz taborskega naselja kot posebnega tipa protiturškega tabora. Vprašanja se je pred dobrim stoletjem nekoliko dotaknil le S. Rutar¹ v zvezi z vipavskim Sv. *Križem* (danes Vipavski Križ), najmlajšim med slovenskimi historičnimi mesti, vendar se je zadovoljil s faktografskim podajanjem virov, ki o naselju do povzdignitve v mesto govorijo kot o taboru. Njegova ugotovitev, da je bil Sv. Križ prvotno protiturški tabor, je pozneje domala potonila v pozabo; prezrla jo je celo domoznanska poljudna literatura, čeprav je sicer glede Sv. Križa prevzela več Rutarjevih netočnosti. Preseneča tudi dejstvo, da problema tabor-mesto oziroma tabor-trg niso načeli mlajši krajevnozgodovinski pregledi in študije, ki bi se že lahko oprli na dognanja P. Fistra² s področja arhitekture in tipologije slovenskih protiturških taborov.

Kot so pokazale najnovejše raziskave, se prvotni protiturški tabor oziroma taborsko naselje ne skriva samo v Sv. Križu, temveč tudi v treh obkolpskih trgih – *Kostelu*, *Vinici* in *Pobrežju*, ki so se v nominalne trge, sicer brez formalnega akta, prav tako razvili šele v zgodnjem novem veku. Namen pričujočega članka je na prvem mestu osvetlitev razvojne poti od taborskega naselja do obzidanega mesta oziroma trga, čemur sledita prikaz notranjih razmer v obravnavanih krajih in njihova tipološka umestitev v širši kontekst mest in trgov.

Specifične okoliščine nastanka treh taborskih trgov in edinega taborskega mesta so se odločilno odražale v njihovem nadaljnjem razvoju in jih moremo povzeti v naslednjih temeljnih ugotovitvah. Prva skupna značilnost je gospodarska in demografska šibkost, četudi ne sovпада vselej s teritorialno majhnostjo. Naselja nadalje nikoli niso dejansko postala meščanske urbane naselbine s poudarjeno neagrarno gospodarsko usmerjenostjo, temveč so kot mesto oziroma trg eksistirala predvsem po imenu. Tako se v nobenem, niti v mestu Sv. Križ, nista mogla razviti še tako omejena lastna uprava in sodstvo. Nominalnemu statusu je torej samo deloma ustrezala vsebina. Zlasti pri trgih je ostala v ospredju njihova taborsko-utrdbeno funkcija, zato so vsi po vrsti, potem ko je prenehala neposredna turška nevarnost in s tem odpadla njihova obrambna vloga, ne le naglo izgubili na pomenu in prebivalstvu, temveč doživeli tudi korenite spremembe svoje naselbinske podobe.

¹ S.(imon) Rutar, Sv. Križ vipavski, v: IMDK II (1892), str. 126–150 (odslej S. Rutar, Sv. Križ).

² Peter Fister, Arhitektura slovenskih protiturških taborov, Ljubljana 1975 (odslej P. Fister, Arhitektura).

Taborsko mesto Sv. Križ na Vipavskem

Med slovenskimi taborskimi naselji kakor tudi med zgodovinskimi mesti pripada posebno mesto Sv. Križu, danes napol zapuščeni vasi Vipavski Križ na 146 m visokem griču nad Zgornjo Vipavsko dolino. Gre namreč za edino mesto, katerega ustanovna listina (1532) v mesto izrecno povzdiguje tabor in ne trg, ki bi ga bilo treba šele obzidati. Tako pôzna "ustanovitev" mesta je poleg tega anahronizem ne le v slovenskem prostoru,³ temveč redkost v avstrijskih dednih deželah nasploh.⁴ Med mesti na Slovenskem je bil Sv. Križ zadnji, povzdignjen za deželno knežjim privilegijem in v času od konca srednjega veka do druge polovice 19. stoletja poleg rudarske Idrije edini slovenski kraj, ki je pridobil naslov mesta. Specifični in zakasneli nastanek kriškega mesta se je posledično odrazil predvsem v tem, da mestece organsko nikoli ni zaživelo po zgledu avtonomnih mestnih skupnosti srednjeveškega izvora, marveč je praktično ostajalo le obzidana sejemska vas.

V svoji osnovi je bil Sv. Križ vaško naselje, ki se je zaradi posebnih varnostnih razmer v zadnji četrtini 15. stoletja obdalo s taborskim obzidjem. Vas, prvič omenjena okoli leta 1200, je delila usodo posesti Goriških grofov, dokler ni leta 1500 z njihovim izumrtjem pripadla Habsburžanom.⁵ Tedaj jo je že obdajalo obrambno obzidje, zgrajeno po valu najhujših turških vpadov na slovenska tla. O postavitvi taborskega obzidja okoli vasi nimamo sicer nikakršnih neposrednih pričevanj. S. Rutar je o nastanku obzidja zapisal: "Drugokrat omenja se Sv. Križ l. 1483, ko je bil začel zadnji goriški grof Leonhard zidati tamošnji "tabor", pri katerem je postal poznejši grad."⁶ Sodobnega vira, ki bi potrdil zgornje podatke, danes ne poznamo. Zdi se zelo verjetno, da je Rutar letnico začetka graditve obzidja zgolj izračunal iz njemu dobro znanega mlajšega spominskega pričevanja, zapisanega okoli leta 1520 med delovanjem t. i. "reformacijske komisije".⁷ Medtem ko kriški župan Tomaž Vodopivec komisarjem ni znal povedati, kdaj naj bi bil tabor zgrajen (*er gedennkht nit wie lanngs ist, das der Tâber gebaut ward*), se je Primož Vrčon, sodja iz Dobravelj, tega še spominjal in postavljaj okoli 40 let v preteklost (*Er gedennkht bey XL jaren das der Taber zum Chreutz zupawen ist angefanngen worden, durch den grauen Gorz vnnd der grundt darauf der Taber stet hat den grauen von Gorz zugehort*).⁸ Tako kot je bil nesporni pobudnik utrdbenih del zadnji goriški grof, torej ni dvoma o času

³ Na Kranjskem se Črnomelj sicer redno imenuje mesto šele od 16. stoletja, a prvič že leta 1407, potem ko naj bi mu še Goriški grofje (pred 1374) podelili metliške mestne pravice (prim. Božo Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem, Ljubljana 1988, str. 49 (odslej B. Otorepec, Srednjeveški pečati)).

⁴ Prim. Österreich Lexikon, Zweiter Band L–Z, Wien–München 1966, str. 1092–1093, preglednica Die Städte Österreichs (odslej Österreich Lexikon).

⁵ ZRC SAZU, Zapuščina Milka Kosa, fasc. 44, Gradivo za historično topografijo Primorske, geslo Križ v Vipavski dolini. – Fr.(anc) Kos, Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori, v: IMDK XII (1902), str. 77, 128 (odslej F. Kos, Iz arhiva). – Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del, (Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji), Ljubljana 1954, str. 108, 124, 126, 127 (odslej M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja).

⁶ S. Rutar, Sv. Križ, str. 128. – Beseda "drugokrat" se navezuje na Rutarju prvo znano omembo kraja iz leta 1398.

⁷ Pomenljivo je, da navaja Rutar letnico 1483 samo v razpravi Sv. Križ vipavski, ne ponovi pa je v Pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski, Zgodovinski opis, Ljubljana 1893, str. 127 (odslej S. Rutar, Poknežena grofija), kjer se sicer sklicuje na vse pomembnejše listine o Sv. Križu.

⁸ ARS, Vicedomski urad za Kranjsko (Vic. A.), šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gericht's vnd beschwarnus. – Rutar sicer kot leta nastanka zapisnikov reformacijske komisije nikjer ne navaja letnice 1523, s katero jih pozneje brez posebne utemeljitve datira M. Kos (Urbarji Slovenskega Primorja, str. 13, 152), a hkrati po Rutarju povzema, da gre za plod dela cesarske komisije, postavljene leta 1518 (S. Rutar, Sv. Križ, str. 132). Letnico 1523 je Kos (kot najmlajše mogoče leto nastanka) očitno posnel po spisu o pisanih privilegijih mesta Gorica, ki je prav tako sestavni del komisijskih spisov (ARS, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G VIII-12, Briefliche gerechtigkeit zu Gortz anno etc. 1523 die 10 augusti).

postavitve obzidja, vključujoč morebitni nekajletni zamik. Po S. Rutarju je zidanje “nadziral grof (!) Anton della Torre (ali Thurn-Valsassina)”, ki naj bi mu grof Leonard zaupal še “varstvo in oskrbnišтво tabora”.⁹ Ta podatek se očitno prav tako opira na mlajše pričevanje iz okoli 1520, po katerem je pokojni Anton pl. Thurn v času, ko so zidali tabor, imel oblast na ukaz goriških grofov napovedovati in klicati podložnike na tlako.¹⁰

Tudi o prvih desetletjih obstoja taborskega obzidja nimamo sodobnih poročil. Viri pred letom 1500 o Sv. Križu nikoli ne govorijo kot o taboru, res pa je, da poznamo od domnevnega leta postavitve obzidja (1483) do konca stoletja samo dve omembi kraja.¹¹ Kmalu zatem ko je goriška grofija leta 1500 kot dediščina Goriških pripadla Habsburžanom, je Vid Thurn, sin Antona Thurna, za posojilo 1.000 goldinarjev leta 1504 prejel od kralja Maksimilijana v zastavo župo Sv. Križ z vsemi njenimi dohodki.¹² Rutarjev regist izgubljene listine o podelitvi pomirja leta 1507 nato že govori o “kraju Tabor-Sv.Križ”,¹³ kar je očitni dobesedni prevod iz nemščine. Listinska navedba hkrati časovno sovпада z najzgodnejšo znano omembo tabora oziroma taborskega naselja v urbarju goriškega urada iz leta 1507. Ta med raznimi zemljišči v kraju »Creutz« med drugim navaja tudi pust oštat v taboru (*Peter Jurckhitsch dint von ainer oden hofstat in Taber*).^{*} Kraj se nato v naslednjem četrstoletju do povzdignitve v mesto doseljno imenuje tabor. Nedatirani popis vasi goriške grofije, nastal med delovanjem t. i. “reformacijske komisije” okoli leta 1520, ga naslavlja kot “Chreicz Thawer”,¹⁴ komisijski spisi kot “Taber zum Creuz”,¹⁵ listina o povzdignitvi tabora v mesto leta 1532 pa ga imenuje “Fleken oder Täber Creütz genand”.¹⁶

Sv. Križ je torej že približno pol stoletja pred podelitvijo mestnih pravic postal obzidani protiturški tabor oziroma natančneje poseben tip tabora – **taborsko naselje**, po P. Fistru razširjeno le na Goriškem in (drugod) na Primorskem, kjer so jih poleg turških vpadov priklicale v življenje tudi beneško-avstrijske vojne. Razen dveh ležijo vsa Fistrova taborska naselja v osrednjem delu Goriške od Goriških Brd do Zgornje Vipavske doline. V njegovi topografiji slovenskih protiturških taborov je skupaj s Sv. Križem šest takih naselij ter tri domnevna. Povečini so locirana na vzpetinah nad Vipavsko dolino, pri čemer je Tabor kar petim tudi lastno ime.¹⁷ V nekaterih primerih gre za starejšo vas, sicer pa so med njimi znatne

⁹ S. Rutar, Sv. Križ, str. 128. – Rutar Thurne za to obdobje zmotno naslavlja z grofi.

¹⁰ ARS, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G VIII-9, Herlichait gerechtigkeit vnd robat im ambt Görtz gefunden, s. d. – Prim. M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 179.

¹¹ Leta 1490 se omenja “fara sv. Križa” kot del vipavske župnije (Ant.(on) Koblar, Drobtinice iz furlanskih arhivov, v: IMDK IV (1894), str. 20 (odslej A. Koblar, Drobtinice)), nato pa leta 1499 v urbarju gospostva Vipava desetina “zum Krewcz” (M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 254, 263).

¹² S. Rutar, Sv. Križ, str. 129 in 147 (regist danes izgubljene listine 1504 I. 3.).

¹³ Isti, str. 147.

^{*} Archivio di Stato di Gorizia, Archivio Coronini-Cromberg, Serie, atti e documenti, busta 257, fasc. 652, fol. 101. – Za vse podatke iz urbarja se iskreno zahvaljujem kolegu zgodovinarju Vojku Pavlinu.

¹⁴ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-2, Item vermerkt dÿ dorffer in der Graffschafft Gortz, s. d., – V goriški grofiji je poleg kriškega tabora omenjen samo še tabor podobnega imena Sv. Križ pri Kojskem (*zu Khulstkh der Thaber bey Heyligen Craitz*).

¹⁵ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gerichtis vnd beschwarnus, s. d.

¹⁶ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

¹⁷ Taborska naselja so po Fistru naslednja: Škocjan pri Divači, Šmartno v Brdih, Tabor nad Črničami, Tabor pri Dornberku, Tabor pri Banjšicah (nepreverjeno), Tabor pri Erzelju, Tabor pri Podnanosu (samo po izročilu), Vipavski Križ in Vrakičen (?) v Vipavski dolini (domnevno) (P. Fister, Arhitektura, str. 59–61, 155–164). V zvezi z Vrakičenom velja opozoriti, da takšnega kraja ni, zato ga pogrešamo tudi na Fistrovem zemljevidu. Dejansko gre za Tabor pri Vrabčah (prim. Krajevni leksikon Slovenije, Ljubljana 1995, str. 388), Fistrov Vrakičen pa je le posledica nápak razumljenega napisa na Clobucciaricevi upodobitvi z začetka 17. stoletja, zato kraja tudi ni mogel natančno locirati.

razlike v urbanistični zasnovi in podobi. Za večino je še vedno slabo ali povsem neraziskano vprašanje naselbinske geneze; tako ni znano, ali je taborsko obzidje sekundarnega nastanka ali so posamezne naselbine nastale v 15. stoletju skupaj z njim, ali pa so morda dobile stalne prebivalce sploh šele po opustitvi tabora.¹⁸ Poleg tega bi bilo treba Fistrov seznam taborskih naselij razširiti vsaj še z dvema stalno naseljenima primorskima krajema, ki se v virih izrecno naslavljata kot tabor.¹⁹ Pri Sv. Križu je, kot rečeno, neizpodbitno izpričano dejstvo, da gre za starejše naselje, okoli katerega so kmetje okoli leta 1480 s tlako postavili obrambno obzidje. S tem je tipsko postal taborsko naselje stalnih prebivalcev, pravno pa ostal župa na čelu z županom. Po teh dveh značilnostih se je razlikoval od nenaseljenih "pravih" taborov – refugijev za prebivalstvo in njihovo premično imetje, večinoma postavljenih okoli cerkva in zaupanih v oskrbo varuhom in čuvajem.²⁰

Posebno vprašanje zadeva urbanistično podobo oziroma naselbinsko (dis)kontinuiteto Sv. križa glede na čas pred zgraditvijo obzidja. Vse kaže, da današnji obseg Sv. Križa resnično izvira šele iz obdobja po povzdignitvi v mesto in da je prvotni Tabor-Križ obsegal le dvignjeni zahodni del sedanjega naselja – Gase, v katerega še danes vodi stari obokani vhod v nekdanji tabor. Poleg tega je dobro zaznavna in deloma ohranjena vzhodna stranica taborskega obzidja proti Placu, na katero so se naslonile mlajše stavbe.²² Ni izključeno, da je prvotna vas vsaj deloma stala na nižjem delu kriškega griča in se je šele v času graditve tabora koncentrirala na pobočju pod cerkvijo sv. Križa. Vendar pa so sklenjeni nizi hiš v Gasah z značilnimi ozkimi ulicami v smeri vzhod-zahod mogli zlahka dobiti svojo podobo še v "predtaborski" dobi, saj srečamo na Primorskem enak način gradnje, pogojen s podnebnimi razmerami, tudi v neobzidanih naselbinah.²³

¹⁸ Glede na to, da se Tabor nad Črničami ne omenja v popisu goriškega urada iz okoli leta 1520 (po M. Kosu 1523), kjer je sicer obravnavana tudi župa Črniče (prim. M. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja*, str. 152–195), je Fister izrazil kot eno od možnosti, da taborska utrdba "morda ni bila stalno naseljena ter da so se v njej naselili šele kasneje" (P. Fister, *Arhitektura*, str. 59).

¹⁹ Prvi je Štanjel na Krasu, ki ga Fister omenja le kot primorsko naselje z verigami stavb, na drugem mestu pa govori samo o domnevnem taboru (P. Fister, *Arhitektura*, str. 60, 161). Kraj se kot tabor izrecno omenja leta 1615 (*Supp vnnnd Tåber St: Daniel am Carsst ligendt*), ko je njegov zemljiški gospod Filip Kobenzl prosil deželnega kneza za privilegij tedenskega sejma (ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–12, 27. 7. 1615). Taborsko obzidje je tu podobno kot pri Sv. Križu obdalo že obstoječe naselje. Drugačnega nastanka je Šilentabor (Tabor nad Knežakom), zgrajen povsem na novo leta 1471 in po Fistru tipološko samo "zelo velik tabor ob gradu" (n. d., str. 162). Dejansko je šlo in gre še danes za stalno naselbino, ki je v začetku 17. stoletja premogla med 15 in 17 domov podružnikov (ARS, Deželni stanovi za Kranjsko (Stan. A.) I, šk. 761, fasc. 525 d, davčni registri pl. Raunachov iz let 1608, 1609, 1610, 1611, 1612, 1613 in 1620).

²⁰ O taborih prim. Vasko Simoniti, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*, Ljubljana 1991, str. 200–207 (odslej V. Simoniti, *Vojaška organizacija*).

²¹ ARS, Franciscejski kataster za Primorsko, mapa št. 37.

²² Zaradi pomanjkanja gradbenih parcel so po B. Koloiniju v starem delu mesta sprva nadzidovali ulice, s prenehanjem turške nevarnosti pa začeli hiše naslanjati na obzidje (Borut Koloini, Križ je bu nenkrat mejstu, *Vipavski Križ*, 1992, str. 33–34, odslej B. Koloini, Križ). – Prim. Marjanca Rustja, *Revitalizacija gradu v Vipavskem Križu*, diplomatska naloga na Fakulteti za arhitekturo, mentor prof. mag. Peter Gabrijelčič, 1994/95, str. 3 sl.

²³ Prim. tlorise naselij v širši okolici Sv. Križa v: Irena Kocijančič, *Prenove naselij in stavb v občini Ajdovščina*, diplomatska naloga na Fakulteti za arhitekturo, mentor prof. dr. Peter Fister, 1988, s. p. – Posebej velja opozoriti na pravilnost vzporednih ulic – Gas v Podnanosu (Šentvid pri Vipavi), nesporno nastalih po enotnem načrtu. Hipotetično moremo njihov nastanek postaviti v zadnjo petino 15. stoletja, saj je znano, da je kraj v sedemdesetih letih močno trpel med turškimi pohodi, o čemer priča leta 1481 ponovna posvetitev treh oltarjev v cerkvi sv. Vida, oskrunjenih leta 1478 (Jurij Rosa, *O starejši zgodovini cerkvene uprave v*

Priloga št. I/1: Prototip primorskega taborskega naselja: Tabor nad Črničami na franciscejski katastrski mapi iz leta 1822²¹

Priloga I/2: Sv. Križ na franciscejski katastrski mapi iz leta 1821 (1 – cerkev sv. Križa, 2 – grad, 3 – kapucinski samostan s cerkvijo sv. Frančiška Asiškega, 4 – Plac, 5 – prvotna vzhodna stranica obzidja in vhod v tabor-Gase)³⁰

Že S. Rutar je zastopal mnenje, da so vzhodni del naselbine s Thurnovim gradom šele pozneje združili s taborom in obdali z obzidjem. Slednje je s tem zaobseglo nižji vmesni prostor med taborom in gradom, kjer sta nastala Plac in na njem po letu 1634 zgrajeni kapucinski samostan s cerkvijo sv. Frančiška Asiškega.²⁴ Kdaj se je to zgodilo, je lahko zaenkrat le stvar sklepanja, ki v znanih pisanih virih nima trdnejše opore. Glede na novo tržno vlogo, ki jo je tabor dobil s podelitvijo privilegiranih sejmov ob povzdignitvi v mesto, je sklenitev mestnega obzidja mogoče hipotetično postavljati v čas okoli leta 1532, bodisi že pred formalni akt ustanovitve mesta bodisi – kar se zdi še verjetneje – v naslednja leta, ko se je kriški tabor iz obrambne naselbine postopoma preoblikoval v civilno. Vprid poznejšega časa govorijo tudi nekatera dokumentirana dejstva. Okoli leta 1520 je denimo v spisih “reformacijske komisije” govor o plesu pred taborom (*vor dem tabor*),²⁵ nesporno na osrednjem prostoru, takrat še neobzidanem Placu med gradom in taborom. Tu so se tedaj in pozneje odvijali sejmi, saj v samem taboru (Gasah) zanje preprosto ni bilo prostora. Poleg tega povzdignitvena listina ne govori o kakšnih že opravljenih novih utrditvenih delih, temveč zgolj o taboru. Leta 1547 se sicer prvič omenjajo mestna vrata (*in der Statt Kreutz gleich neben dem Statto gelegen*),²⁶ ki bi bila lahko še vedno nekdanja taborska vrata ali že nova, zgrajena nekoliko nižje. Mestno obzidje, oklepajoče celoten kompleks tridelnega naselja (Gase-tabor, Plac in Grad), je svoj dokončni obseg vsekakor imelo v začetku 17. stoletja, o čemer priča letnica 1613, vklesana na temenskem ključu novih mestnih vrat na severni strani naselja.²⁷

Drugo vprašanje se nanaša na čas postavitve gradu, ki se prvič omenja šele leta 1535 v privilegiju kralja Ferdinanda Vidu pl. Thurnu. Po Rutarju je bil taisti Thurn gotovo tudi njegov graditelj. Glede na markantnost točke, na kateri stoji kriški grad, pravilna pravokotna stavba enotne zasnove, pa lahko upravičeno sklepamo, da ne gre za prvo stavbo na tem mestu in da je prednik današnjega renesančnega gradu obstajal tu ali v bližini vsaj že v času pozidave tabora, zagotovo pa leta 1504, ko je kralj Maksimilijan Vidu pl. Thurnu zastavil – po Rutarju – “grajšino sv. Križ”.²⁸ Obstoj fevdalnega sedeža samo še dodatno potrjuje vladarjeva podelitev posebnega pomirja tri leta pozneje (1507).²⁹

Sv. Križ je bil med taborskimi naselji sicer že od samega začetka precej poseben, še najbolj primerljiv s Štanjelom na Krasu in s Šmartnim v Goriških Brdih, kjer so obzidje prav

Št. Vidu prim. Šembijski dušni pastirji, v: Št. Vid – Podnanos. Zbornik prispevkov o kraju in njegovi zgodovini, Nova Gorica 1996, str. 43). – B. Koloini je v svoji monografiji o Sv. Križu opozoril na podobnost med “gasami” v Sv. Križu in tistimi na Gočah, pri tem pa z goškim primerom neprepričljivo dokazoval “domnevo o Križu kot kolonatskem naselju”. Šel je celo tako daleč, da je kar na podlagi Fistrove definicije protiturških taborov zanikal obstoj kriškega tabora: “Prvič, ker tukaj nihče ne govori o Taboru, ampak o Gasah in drugič, ker ni nobenih dokazov o pravem (protiturškem) taboru.” Pri tem je prezrl, da je Fister Vipavski Križ uvrstil med taborska naselja kot poseben taborski tip, in preprosto zamolčal že več kot stoletje znano dejstvo (Rutar), da sodobni viri, vključno z “mestno ustanovno listino”, izrecno govorijo o taboru. Prim. B. Koloini, Križ, str. 6–7, 11, 28.

²⁴ Prim. S. Rutar, Sv. Križ, str. 138–139.

²⁵ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichait zum Kreutz des hohen und nidern gericht's vnd beschwarnus, s. d.

²⁶ F. Kos, Iz arhiva, str. 94 (regest 1547 IV. 24., Sv. Križ).

²⁷ O popravilu mestnega obzidja prim. Emil Smole, Vipavski Križ, v: Goriška srečanja I (1966), str. 41.

²⁸ S. Rutar, Sv. Križ, str. 147, regest listine 1504 I. 3.

²⁹ Isti, str. 147, regest listine 1507 III. 4.

³⁰ ARS, Franciscejski kataster za Primorsko, mapa št. 97.

tako postavili okoli že obstoječe vasi.³¹ Od večine taborskih naselij je izstopal po svoji velikosti in precej izpostavljeni nizki legi na skrajnem severnem izrastku Vipavskih Brd. Dasiravno strnjen okoli cerkve nikoli ni funkcioniral kot klasičen protiturški tabor s primarno, kaj šele z izključno vlogo refugija za okoliško kmečko prebivalstvo. Protiturški tabori, v veliki večini zgrajeni v istem času kot obzidje Sv. Križa, so dali tej stari vasi predvsem zgled za poimenovanje tabor. Ime se je hitro prijelo in v polstoletju do povzdignitve kraja v mesto tudi povsem prevladalo nad vaškim naslovom.

Povzdignitev kriškega tabora v mesto in predzgodovina tega dejanja sta z viri sicer zadovoljivo pojasnjena, pri čemer pa je dokumentirana dejstva in ugotovitve nujno potrebno soočiti z nedoslednostmi in napačnimi razlagami S. Rutarja, saj so se te medtem že močno zasidrale v zgodovinskem spominu. Določene težave predstavlja dejstvo, da je Rutar še mogel uporabljati originalne listine iz arhiva grofov Attems, uničenega med 2. svetovno vojno.³² Vsebino večine teh listin poznamo žal le iz njegovih registrov in razlag, samo za nekatere pa je bilo mogoče izslediti prepis ali neodvisno nastali povzetek.³³

Prvi korak, s katerim se je Sv. Križ dvignil nad navadna naselja, je pomenila Maksimilijanova podelitev pomirja s privilegijem, izdanim 4. marca 1507. Rutarjevo podajanje vsebine te danes izgubljene listine je, kot bomo videli, v glavnem sicer točno, razlaga pa precej samovoljna, kar se je "usodno" odrazilo tudi pri njenem poznejšem povzemanju.³⁴ Cesar (!) Maksimilijan naj bi "kraju tabor Sv. Križ podelil obmirje (Burgfriden), t. j. obmejen prostor s tržnimi pravicami (!)... kolikor daleč je puška nesla", kar Rutar v registru listine razlaga kot "obmirje in krvavo sodišče". Sv. Križ pri tem preprosto povzdigne v trg, Križane pa v tržane in jim namenja pravice, kakršne so šle le privilegiranim deželskim sodiščem: "Tržani (!) so dobili ob enem svoje posebno sodstvo v civilnih in kriminalnih stvareh in smeli so postaviti svoje vislice".³⁵ Tako široka avtonomija prebivalcev malo pomembnega taborskega naselja je preprosto neverjetna, saj so višje ali krvno sodstvo v tem času premogla le redka pomembna mesta, med katerimi denimo ni bilo Gorice kot edinega mesta na Goriškem.³⁶

Pri tem se neizogibno postavljata dve temeljni vprašanji. Prvo, kolikšen je bil dejanski obseg podeljenih sodnih pristojnosti, in drugo, ali je Maksimilijan sodne pravice resnično podelil kraju in – v nasprotju s prakso in pričakovanji – ne njegovemu zemljiškemu gospodu pl. Thurnu. Najpomembnejši vir sodno-upravnih razmer v četrstoletju med letom 1507 in povzdignitvijo Sv. Križa v mesto 1532 predstavljajo že večkrat omenjeni spisi t. i. "reformacijske komisije", ki je okoli leta 1520 ugotavljala razmere v goriški grofiji po končani

³¹ B. Koloini Sv. Križu med drugim prav zato odreka taborski značaj (B. Koloini, Križ, str. 6–7).

³² Pismena informacija Pokrajinskega muzeja Gorica (Musei Provinciali di Gorizia) avtorju o usodi Attemsovega arhiva, Gorica, 19. 5. 2000.

³³ Nobena od listin ni evidentirana v centralni kartoteki gradiva za dobo Maksimilijana I. (Universitätsarchiv Graz, Apparat der Maximilian-Regesten).

³⁴ Prim. Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga, Ljubljana 1968, str. 31. – B. Koloini, Križ, str. 10.

³⁵ S. Rutar, Sv. Križ, str. 129 in 147 (regist listine 1507 III. 4.). – "Povzdignitev" Sv. Križa v trg je izražena manj določno, a vendar nedvoumno s stavkom: "Ajdovščina postala je namreč trg ob istem času kot Sv. Križ." (isti, str. 129), kar v nadaljevanju utemeljuje z enakim dejanjem, Maksimilijanovo podelitvijo pomirja Ajdovščini istega leta 1507 (isti, str. 130).

³⁶ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8. Briefliche gerechtigkait zu Gortz anno etc. 1523 die 10 augusti, s. d. – Anton Mell, Görz und Gradisca, v: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I. Abteilung, 4. Teil, Wien 1929, str. 282 (odslej A. Mell, Görz und Gradisca).

avstrijsko-beneški vojni.³⁷ Zaslišani župani in druge osebe na terenu so komisarjem izpričali, da je v taboru Križ deželno sodstvo v kriminalnih in civilnih zadevah (*das lanndtgericht in peinlichen vnd burgerlichen sachen*) vedno opravljal deželni sodnik iz Gorice. Vid pl. Thurn naj bi se ga polastil šele, potem ko so Benečani izgubili Gorico (1509).³⁸ Človeški spomin je bil tu nezanesljiv ali pa se pl. Thurn od podelitve pomirja spomladi 1507 do beneške zasedbe (po veliki noči 1508) oziroma do umika Benečanov (junija 1509) resnično še ni uspel uveljaviti kot sodni gospod. Kakorkoli že, sodne pristojnosti pl. Thurnov tudi okrog leta 1520 niso bile povsem nesporne, saj so priče pred “reformacijsko komisijo” navajale, da prihaja goriški deželni sodnik štirikrat na leto v Sv. Križ izvajat deželno pravdo,³⁹ na drugi strani pa je Vid pl. Thurn užival pomirje zunaj tabora (*ausserhalb des tabers*), kolikor nese puškin strel. Preden je bil kriški tabor podeljen pl. Thurnu (1507), sta imela deželni sodnik in gosposka v Gorici – tako pričevanje pred komisarji – vso jurisdikcijo znotraj in zunaj tabora (*inner vnd ausserhalb des tabers alle jurisdiction gehalten*),⁴⁰ kar potrjuje, da temu zdaj ni več tako.

Višjesodne pravice, t. j. krvno sodstvo z vislicami, o katerih govori Rutar, so bile, kot vse kaže, res predmet Maksimilijanovega privilegija iz leta 1507, saj bi Vid pl. Thurn v nasprotnem le težko opravičeval njihovo “prilaščanje”. Nikakor pa niso mogli biti njihov prejemnik Križani sami, temveč edinole pl. Thurn, kot je pozneje izrecno zapisano v mestni ustanovni listini.⁴¹ Sodne pravice “tržanov”, kot Križane zmotno imenuje Rutar, bi v takem primeru celo presegale avtonomne pravice goriškega mesta, ki je v tem času kakor pozneje premoglo le nižje sodstvo, medtem ko je krvno pripadalo deželskemu sodniku.⁴² Thurni so za novopodeljeno kriško pomirje očitno dobili sodne pristojnosti, kakršne so šle deželskim sodiščem, to pa je znatno več kot pri nekaterih bližnjih, skoraj sočasno nastalih pomirjih. V istem času kot Sv. Križu je denimo deželni knez podelil pomirje še dvema lastnikoma obzidanih primorskih naselij, in sicer pl. Elacherjem za Ajdovščino (1506) ter pl. Raunachom za Šilentabor, višinsko taborsko naselje na Pivškem (1512). Za obe podelitvi sta ohranjena privilegija, pri čemer je pomenljivo, da je bilo pomirje (*burgfriden*) tako kompetenčno kot teritorialno določeno zelo ohlapno – z razdaljo puškinega strela in brez navedbe krvnosodnih pravic.⁴³ Pomirje Sv. Križa so teritorialno razmejili na enak način; glede na očitno izrecno podeljene krvnosodne pristojnosti naj bi se iz goriškega deželskega sodišča potemtakem izločilo v celoti in ne le za področje nižjega sodstva.

Žal o vsebini privilegija iz leta 1507 tudi “mestna ustanovna listina” kralja Ferdinanda leta 1532 ne pove ničesar določnejšega, ampak govori zgolj o pomirju, ki ga je pokojni cesar Maksimilijan podelil Vidu pl. Thurnu. Iste svoboščine naj bi “cesar (!) Ferdinand I.” po Rutarjevih besedah potrdil Sv. Križu (!) 31. marca 1533, vendar v Rutarjevem seznamu listin

³⁷ ARS, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G VIII-9, Herlichait gerechtigkeit vnd robat im ambt Görtz gefunden, s. d. – Komentirana objava slovenskega prevoda v: M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 152–195.

³⁸ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichait zum Kreutz des hohen und nidern gericht und beschwarnus, s. d. – M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 176.

³⁹ M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 175.

⁴⁰ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichait zum Kreutz des hohen und nidern gericht und beschwarnus, s. d.

⁴¹ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

⁴² ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Briefliche gerechtigkeit zu Gortz anno etc. 1523 die 10 augusti, s. d. – Te pravice mesta Gorica so izvrale iz privilegija grofa Ivana Goriškega, izdanega leta 1455 (A. Mell, Görz und Gradisca, str. 282).

⁴³ Za Ajdovščino: prepis listine 1506 IX. 2., Radgona, v: ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7. Za Šilentabor: prepis listine 1512 V. 16., Trier, v: ARS, Vic. A., šk. 253, I/132, lit. P V-18.

Attemsovega arhiva pogrešamo ravno regist te listine,⁴⁴ katere vsebina tudi od drugod ni znana. Oprijemljivejši je podatek, da je Ferdinand isti privilegij, a za teritorialno nekoliko razširjeno pomirje, “potrdil Križanom” še 25. julija 1535, pri čemer se Rutar na drugem mestu vendarle izrazi natančneje in pravilno imenuje tudi naslovnika privilegija: gre za potrditev pomirja “za mesto in grad Sv. Križ” Vidu pl. Thurnu⁴⁵ in ne Sv. Križu kot takemu. Objava listine, shranjene v dunajskem Finančnem arhivu, odkriva natančno razmejitve nekoliko razširjenega pomirja in potrjuje, da je šlo resnično tudi za krvno sodstvo (*Burgfrieden samt Hochgericht, Stock und Galgen zu der Herrschaft Heiligenkreuz*),⁴⁶ ki je moralo biti, kot vse kaže, že sestavni del privilegija o podelitvi pomirja iz leta 1507.

Kot že rečeno, je temeljni vir za razumevanje pravno-upravnih razmer pred povzdignitvijo Sv. Križa v mesto okoli leta 1520 zapisnik t. i. “reformacijske komisije”, glede izvrševanja sodstva precej nejasen. Informatorji so namreč dali komisarjem protislovne izjave, saj so na eni strani govorili o tem, da goriški deželni sodnik štirikrat na leto načeljuje deželni pravdi pri županovi hiši,⁴⁷ na drugi strani pa naj bi se tako civilnega kot malefičnega sodstva po umiku Benečanov “polastil” pl. Thurn.⁴⁸ V praksi je bilo slejkoprej tako, kot je izpričal dobričljivi sodja Primož Vrčon: v prvi instanci je tožbe obravnaval Vid pl. Thurn, v drugi instanci – apelaciji in malefičnih zadevah pa so šle pred goriško glavarstvo.⁴⁹ Ker pristojnosti v praksi niso bile povsem jasne, je leta 1535, tri leta po povzdignitvi Sv. Križa v mesto, tudi prišlo do Ferdinandove izdaje dopolnjenega privilegija o pomirju in sodstvu.

Sv. Križ z neposredno okolico je sicer v času delovanja “reformacijske komisije” veljal za župo, njeni prebivalci pa za sosede (*nachpaur, nachbar*), združene v soseski (*nachbarschaft*). Kriški župi je načeloval župan (*suppan*), ki ga je tako kot v veliki večini vasi goriškega urada volila soseska sama, potrjevala pa deželni sodnik in upravnik (*amtman*), vendar naj bi se v volitve vmešaval goriški glavar in izbiral župana po svoji volji.⁵⁰ Poleg župana se omenja še birič (*scherg*),⁵¹ vsekakor pa taborsko naselje ni premoglo nikakršnega lastnega nižjega sodstva. Pri tem je glede sodnih razmer v Sv. Križu vendarle pomenljiv naslednji podatek. Po pričevanju Petra Štora naj bi deželni sodnik v primerih, ko ni mogel priti, preprosto ukazal nekemu Ivanu Turku (domaćinu?), da je namesto njega opravljal vse posle deželskega sodnika.⁵²

V zvezi z vladarjevo formalno povzdignitvijo Sv. Križa v mesto leta 1532 se kot poglobitveno postavlja vprašanje Rutarjeve interpretacije mestne ustanovne listine. S. Rutar je v zgodovino in domoznansko literaturo vnesel še eno zmotno prepričanje. Tako naj bi po njegovem Križani hkrati s povzdignitvijo tabora v mesto dobili tudi pravico do volitev lastnega sodnika, kar z drugimi besedami pomeni avtonomno mestno sodstvo in upravo. Temu v resnici ni bilo tako, saj je Rutar ustanovni listini neupravičeno pripisal neobstoječo

⁴⁴ S. Rutar, Sv. Križ, str. 129, 138 in 147.

⁴⁵ Isti, str. 138 in 147.

⁴⁶ V Mellovi objavi listine, shranjene v Finančnem arhivu na Dunaju, je malenkostno drugačen datum: 28. julij 1535 (A. Mell, Görz und Gradisca, str. 278). – Listino z enakim datumom je našel tudi L. Hauptman in pripomnil, da je privilegij nastal na podlagi vicedomove rabsodbe, narejene v Sv. Križu 22. junija 1533 (ARS, Priv. A. Ljudmil Hauptman, Gradivo za historični atlas slovenskih dežel, šk. 4, št. 43, Wippach et Luegg).

⁴⁷ M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 175.

⁴⁸ Isti, str. 176.

⁴⁹ Isti, str. 179.

⁵⁰ Isti, str. 174, prim. str. 66–68.

⁵¹ Isti, str. 175–176.

⁵² Isti, str. 179.

⁵³ S. Rutar, Sv. Križ, str. 138. – S. Rutar, Poknežena grofija, str. 127.

navedbo o volitvah sodnika.⁵³ Takšno pravico posredno zanika že nadaljevanje besedila listine, po katerem ostanejo Križani kljub nazivu meščani še naprej podložni pl. Thurnom, kar pa je Rutar preprosto prezrl. Samo ugibamo lahko, ali je šlo pri tem zgolj za pomoto, za njegovo napačno sklepanje o mestni avtonomiji na podlagi nápak razumljenih drugih virov (listin iz let 1507 in 1533) ali morda za kaj več.

Vsebine originalne ustanovne listine danes iz že navedenih razlogov ni moč preveriti, zato pa jo verodostojno podaja insert v prepisu privilegijske listine iz leta 1605. Kralj Ferdinand z listino, izdano 19. januarja 1532 v Innsbrucku, naznanja, da ga je Vid pl. Thurn, njegov svétnik in vzgojitelj (*hoffmeister*) njegovih otrok, prosil, "...*damit wir ihme vnnd seinen erben, seinen fleken oder táber, Creütz genand in vnnserr graffschafft Görtz gelegen, der von vnns, vnnd vnnserrn haus Osterreich zu lehen, ihne auch von weilent vnnserrn lieben herrn vnnd anhern keisers Maximilian, löblicher gedächtnus ein burgkfriden, darzue inhalt seiner verschreibung gegeben, vnnd verilhen ist, vmb seiner vnnd seiner eltern getreuen diensts willen, vnns vnnserrn vorfordern bewisen, zu einer statt zu erheben, sein leüt, vnnd inwoner zu burgern zu machen, auch mit jar: vnnd wochenmärkten fürzusehen vnnd zu begaben, gnediglich geruechten...*"⁵⁴

Sklicevanje na Maksimilijanovo podelitev pomirja (1507), ki jo je pl. Thurn dokazal s prepisom listine, kot že rečeno, jasno potrjuje, da je bil navedeni privilegij podeljen njemu kot zemljiškemu gospodu in ne prebivalcem kraja. Sv. Križ se v listini imenuje "kraj ali tabor", ki ga Ferdinand kot deželni knez v nadaljevanju povzdiguje v mesto, njegove takratne in bodoče hišne gospodarje pa v meščane: "...*den bemelten fleken oder táber, Creütz genand... zu einer statt, die innwoner so darinen heüslich sitzen vnnd behauset sein oder konftig werden, zu burgern erhebt, gewirdigt, vnnd gemacht...*". Le-tem in njihovim potomcem podeljuje "statrecht vnnd burkgerecht", česar pa nikakor ni moč razumeti kot implicitno pravico do volitev lastnega mestnega sodnika. Takšna pravica bi bila v privilegiju vsekakor tudi izrecno navedena, kakor jo novopovzdignjenim mestom v drugi polovici 15. stoletja zagotavljajo njihove ustanovne in druge listine (za Celje, Kočevje, Krško, Lož in Višnjo Goro).⁵⁵ Kriški privilegij je nasprotno v nadaljevanju povsem jasen in nedvoumen: Križani ostajajo podaniki zemljiškega gospoda pl. Thurna (...*bemelte inwoner niemants andern als gedachten von Turn, vnnd seinen erben, als iren erb: vnnd grundherrn inmassen sie vorhin gethan gehorsamb sein...*) in ne bodo kot druga mesta na Kranjskem in Goriškem obremenjeni s stražo ali tlako (*mit wacht oder robat beschwärt werden sollen*). Pri tem ne bodo prizadete deželnoknežje pravice in oblast, kakor tudi ne pravice mest in trgov, ležečih eno miljo naokoli.⁵⁶ Pomenljivo je še dejstvo, da nikjer niso navedene obveznosti novega mesta do deželnega kneza. Sv. Križ je bil namreč v zasebni in ne v deželnoknežji lasti, zato tudi po povzdignitvi ni mogel postati deželnoknežje mesto.

Povzdignitev Sv. Križa v mesto tako Križanom na področju osebnih pravic ni prinesla nič drugega kot pravico imenovati se meščani: "...*die inwoner vnnd aufgesesnen darinen burger sein, geheisen vnnd genandt, innen auch also geschriben, vnnd dafür gehalten werden...*". Z novim naslovom so bile sicer povezane gospodarske prednosti, kar je pomenilo dejansko najpomembnejšo pridobitev, ki je meščanom med drugim šele omogočala novo

⁵⁴ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

⁵⁵ Prim. Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 32–33 (odslej F. Zwitter, Starejša kranjska). – Prim. Boris Golec, Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja, Ljubljana 1999, doktorska naloga na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, str. 116–118 (odslej B. Golec, Družba).

⁵⁶ Razdalja ene (nemške) milje tako ali tako ni zadevala niti sosednjega deželnoknežjega trga Vipava, medtem ko je bila še bolj oddaljena Gorica, edino mesto goriške grofije.

statusno obeležje. Križani so namreč dobili pravico do meščanskih dejavnosti ter do dveh letnih in enega tedenskega sejma, utemeljene na (gospodarskem) pravu drugih mest na Kranjskem in Goriškem (... *sy, ir erben, vnnnd nachkomben burgerlich hantierung, vnnnd gewerb, ieben vnnnd treiben, vnnnd sich bemelter jar- vnd wochenmärkt, zu benenten zeitten vnnnd tägen, gebrauchen, dieselben halten, darzue auch alle recht, ehre, wierde, wotheill, gerechtigkeit vnnnd guett gewonheit mit kauffen, verkauffen, vnnnd all ander weg haben sollen, vnnnd mügen wie ander stött in vnnsern hertzogthumb Crain, vnnnd fürstlichen graffschafft Görtz...*). Za oba letna sejma, prvega spomladi v nedeljo po telovem in drugega na praznik povišanja sv. Križa (14. 9.), so veljale deželnoknežje svoboščine osem dni pred in po prazniku, tedenski sejem pa naj bi se odvijal ob nedeljah. Glede sejmskih pravic pravzaprav ni šlo za docela novo pridobitev. Oba letna sejma sta se dejansko uveljavila že pred tem, saj reformacijska komisija okoli leta 1520 na ista dneva navaja proščeni (*kirchtag*),⁵⁷ le da nista imeli tako širokih pravic in pravne podlage v privilegiju. Povsem nov bi bil v Ferdinandovem privilegiju potemtakem le privilegirani nedeljski tedenski sejem, o katerem “reformacijska komisija” ne poroča, a je tudi zanj mogoče sklepati, da se je vsaj že nekaj časa tiho odvijal po nedeljskem bogoslužju. Zategadelj ob njegovi legalizaciji, enako kot v primeru letnih sejmov, tudi niso določili kakšnega drugega dne v tednu, temveč ravno nedeljo.

V pravno-upravnem pogledu se nasprotno ni za Križane spremenilo nič, četudi so kot meščani formalno posedovali “statrecht vnnnd burkgerecht”. Sv. Križ ni postal deželnoknežje mesto in poslej tudi ni neposredno plačeval deželnih davkov, njegovi prebivalci pa so s tem ostali enako daleč od kolektivnih političnih pravic – sedeža v goriškem deželnem zboru, ki ga ni imela niti Gorica.

A tudi tako omejene in skromne pravice novega mesteca so vseeno trčile ob nezadovoljstvo meščanov Gorice. Sredi meseca marca 1532, dva meseca po izdaji privilegija, jih je neprijetno presenetil prispeli ukaz, naj na semanji dan javno oznanijo, da pl. Thurni v Sv. Križu “uživajo mestne pravice” (*stat gerechtighait*) v obliki tedenskega in letnega sejma. Meščani so se nemudoma zbrali k posvetu ter ugotovili, da kraljevsko veličanstvo očitno ni bilo dobro obveščeno glede tega, ali je novi privilegij zanje in njihove pravice resnično brez vsake škode, čemur je sledil javni protest v mestni občini.⁵⁸

Mestni sodnik, meščani in prebivalci edinega pravega mesta na Goriškem so tedaj ali kmalu zatem zoper novopodeljene mestne in sejmske pravice Križanov še pisno protestirali pri deželnem knezu. Njihove pritožbe so razumljivo letele zgolj na gospodarske pridobitve Sv. Križa in ne na vsebinsko takorekoč prazni naslov mesta. Novi deželnoknežji privilegij – tako Goričani – naj bi spodbujal Italijane (*von den Welhischen*) in druge, da bodo ubirali nove in neobičajne poti, s tem pa povzročali škodo meščanom in prebivalcem Gorice ter njene okolice. Močno prizadeti naj bi bili skladiščna pravica v Gorici ter mestna solna mitnina, iz katerih so se pokrivalo potrebe za obnovo in gradnjo mestnega obzidja. Znatno zmanjšanje naj bi poleg tega utrpeli deželnoknežji komorni prihodki na goriški mitnini, nenazadnje pa lahko pričakujejo občutno škodo vsi prebivalci goriške grofije. V protestnem pismu so omenjeni tudi Kranjci (*die von Crain*), ki so svoje pridelke dotlej redno nosili naprodaj v Gorico, kjer so jih zamenjevali za vino. Po novem se bodo, česar poprej ni še nihče slišal ne videl, ustavljali v Sv. Križu, odkoder bo šlo prodano blago naravnost na

⁵⁷ Rutar je na podlagi zapisnika reformacijske komisije ugotavljal, da sta bili proščeni (opasili) v sosednji vasi Dobravlje, ker je komisarjem o njiju pripovedoval dobraveljski sodja Primož Vrčon (S. Rutar, Sv. Križ, str. 135). Pri tem je prezrl, da je Vrčon v nadaljevanju govoril le o kriškem taboru in ne o Dobravljah.

⁵⁸ ARS, Stan. A. I, šk. 409, fasc. 281, pag. 941, 19. 3. 1532.

Laško, v Gorico pa bo prihajalo le tisto, česar v Sv. Križu ne bo mogoče prodati. Goričani so zato kralja Ferdinanda prosili, naj podeljene svoboščine pl. Thurnu prekličje in odpravi.⁵⁹ Dvorna pisarna na Dunaju je za mnenje o zadevi med drugim povprašala tudi deželnega upravitelja in vicedoma na sosednjem Kranjskem,⁶⁰ ne poznamo pa njunega odgovora. Pri tem je zanimivo, da so Goričani o Sv. Križu dosledno govorili le kot o taboru (*Taber Creutz*, *Thaber zum Creutz*, *zum Creutz bey dem Taber*) in se ga izogibali imenovati mesto. Prav tako so njegove prebivalce označili le kot Križane (*denen von Creutz*) in ne kot meščane. Tudi dvorna pisarna je v dopisu na Kranjsko uporabila nevtralnejšo formulacijo, po kateri je “*der fleckhen zum Creütz*” nedavno tega dobil mestne svoboščine (*stat freyhait*).

Priznanje Sv. Križa kot mesta se je v pisarniški praksi kljub povedanemu hitro uveljavilo, še posebej ko je vedno bolj plahnelo upanje Goričanov, da bi dosegli preklic kriških mestnih pravic. Goriški mestni sodnik, meščani in prebivalci so denimo spomladi 1533 v prošnji kranjskemu deželnemu upravitelju in vicedomu, pri katerih so se zavzemali za Goričani naklonjeno poročilo na dvor, že pisali o kriškem mestu (*die statt Creutz*) in ne več o taboru.⁶¹

Tudi mlajši viri jasno pričajo, da je Sv. Križ nominalno veljal za mesto, postavlja pa se neizogibno vprašanje, kakšni sta bili vsebina in veljava njegovega mestnega naslova glede na druga, vsa po vrsti starejša slovenska kontinentalna mesta. Ne gre pozabiti, da je Sv. Križ dobil mestne pravice v času, ko njihovo podeljevanje že razmeroma dolgo ni bilo več praksa deželnih knezov in še manj drugih gospodov. Že sama vsebinska skromnost “mestne ustanovne listine” predstavlja opazen odmik od zadnjih, dobrega pol stoletja starejših deželnoknežjih ustanovitev mest na Slovenskem. Bistvena razlika je v inskripciji listine, saj gre pri Sv. Križu za podelitev privilegija mestnemu zemljiškemu gospodu in ne mestu kot takemu. Pravice so sicer podeljene naselju oziroma skupnosti njegovih prebivalcev, vendar ne posegajo v pravice dotedanjega zemljiškega gospoda. Obveznosti skupnosti meščanov do slednjega ostanejo nespremenjene, novopovzdignjeno mesto pa še naprej trdno vključeno v zemljiško gospostvo, kar je bistvena razlika s starejšimi kontinentalnimi mesti, pri katerih je eden glavnih konstitutivnih elementov ravno izvzetost mestnega pomirja iz zemljiške gosposčine. Pri Sv. Križu ostaja ta razvojna poteza na pol poti: naselje sicer že ima pomirje (od 1507), vendar ne gre za pomirje kraja, temveč gradu. S tem v zvezi je tudi neizoblikovanje mestne avtonomije, drugega temelja “pravih”, tako deželnoknežjih kot nedeželnoknežjih mest zahajajočega srednjega veka.

Sv. Križ tako po stopnji mestnih pravic ni bil pravo mesto, ki bi se moglo enakovredno postaviti ob bok celinskim mestom srednjeveškega nastanka. Primerjavo bi vzdržal le s trgi, ki so brez izjeme ostajali vključeni v zemljiška gospostva, čeprav so nekateri premgli lastno pomirje z omejeno sodno-upravno avtonomijo.

Med slovenskimi trgi je akt formalnopravne ustanovitve, t. j. deželnoknežje povzdignitve vasi v trg, znan edinole za gorenjski Tržič, ki je po pozni ustanovitvi (1492) blizu ustanovitvi štirih t. i. “vojaških mest” na južnem Kranjskem (1471–1478) in končno tudi mesta Sv. Križ (1532). Pomenljivo je dejstvo, da je akt ustanovitve kriškega mesta vsebinsko in oblikovno zelo podoben aktu povzdignitve Tržiča v trg, oba pa se opazno razlikujeta od mestnih ustanovnih listin iz druge polovice 15. stoletja. Cesar Friderik III. je kot deželni knez izdal tržiško ustanovno listino na prošnjo obeh zemljiških gospodov, enako kot 40 let

⁵⁹ Prav tam, pag. 1121–1124, s. d. (po 16. 3. 1532).

⁶⁰ Prav tam, pag. 1073–1076, 30. 1. 1533.

⁶¹ Prav tam, pag. 1097, 9. 3. 1533.

pozneje njegov vnuk kriški privilegij na prošnjo pl. Thurna. Tržič je deželni knez povzdignil iz vasi v trg, njegove prebivalce in njihove potomce v tržane (*zu burgern*), trgu pa podelil še pravico do sobotnega tedenskega sejma z gospodarskimi pravicami, običajnimi za druge trge na Kranjskem.⁶² Poleg naslovov trg in tržani je novo, pomembnejšo kvaliteto tudi tu predstavljal redni tedenski sejem. Pri tem ne gre prezreti, da se je Tržič, ki s samim imenom priča o tržnem kraju, v virih že izza 14. stoletja neredko imenoval trg, posamezni Tržičani pa tržani.⁶³ Povedano v formalnopravnem pogledu ni v nasprotju s Friderikovo listino, saj ta izrecno potrjuje pravico novopovzdignjenih tržanov do že dolgo utečenega opravljanja “meščanskih” dejavnosti (*darzue ieren handl vnd arbait, als von alter herkhomen ist, gebrauchen vnd genüessen mügen*). Novost je pomenila deželnoknežja podelitev sejemskega privilegija, hkrati pa je Friderik III. samo pravno sankcioniral v praksi že uveljavljeni, a še ne formalizirani status Tržiča kot trga.

Podobnosti s Sv. Križem štirideset let pozneje so očitne. Že vsaj nekaj desetletij obstoječa sejemska in druga neagrarna dejavnost Križanov je na prošnjo njihovega zemljiškega gospoda dobila formalno priznanje in pravico do legalne razširitve. Deželni knez jo je pri tem najlaže in najustrezneje zaščitil s podelitvijo prestižnih naslovov mesto in meščani, s čimer ni sam ničesar izgubil, temveč predvsem poceni nagradil Vida pl. Thurna za opravljanje dvorne službe.

Pri primerjavi Sv. Križa s Tržičem oziroma s pol stoletja prej povzdignjenimi “vojaškimi mesti” se kot temeljno zastavlja vprašanje, zakaj je Sv. Križ ob vsebinsko nič več kot trških pravicah vendarle dobil naslov mesta in ne trga. Eden od razlogov, da je nominalno lahko postal mesto in ne samo trg, je gotovo v dejstvu, da ustanavljanje mest v zgodnjem novem veku postane izjema, s tem pa se pri novih ustanovitvah spremeni tudi vsebina samega pojma. Pozna ustanovitev kriškega mesteca predstavlja izjemo v celotnem notranjeavstrijskem prostoru in, kot že rečeno, redkost v habsburških dednih deželah sploh. Po letu 1500 srečamo namreč do srede 19. stoletja eno samo formalno ustanovitev mesta (Schwanenstadt v Zgornji Avstriji 1627), nadalje tri trge, med njimi gorenjsko Radovljico, ki so se okoli leta 1500 začeli naslavlјati kot mesto,⁶⁴ ter v 18. stoletju uveljavitev mestnega naslova za rudarsko Idrijo.⁶⁵ Takorekoč vsi trgi avstrijsko-slovenskega prostora, povzdignjeni v mesta šele po letu 1450, so poleg tega ležali na izpostavljenem obmejnem ozemlju proti Ogrski in Hrvaški, kar je odločilno pripomoglo k pridobitvi mestnih pravic iz strateško-obrambnih razlogov.⁶⁶

⁶² Objava listine 1492 XII. 12., Linz v: F. Zwitter, Starejša kranjska, Priloge, št. 8.

⁶³ Npr. leta 1399 “markht” (J. Grebenc, Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135, Stična 1973, str. 82, št. 273, regest: 1399 X. 25., Gradec), leta 1444 “Merkhtlein vnderm Lewbl” (ZRC SAZU, Inštitut za zgodovino Milka Kosa, tipkopis Avstrijska fevdna knjiga 1444, fol. 223v), po 1444 “Lamprecht Smid burger zu Newnmerkhtlein” (prav tam, fol. 267) ter 1468 “Larencz weilent Lamprecht Smid burger zu Newnmerkhtlein” (prav tam, fol. 274v). O prištevanju Tržiča med meščanske naselbine priča leta 1491 – tik pred formalno povzdignitvijo v trg – listina cesarja Friderika III., ki dovoljuje gradnjo mostu na sotočju Sore in Save “den richtern reten vnd vnsern burgern zu Krainburg, Radmanstorff vnd zum Newnmerkhtlein” (ARS, Zbirka listin, Kronološka serija, 1491 V. 10., Linz).

⁶⁴ Poleg Radovljice, ki se kot mesto prvič omenja leta 1478, zares redno pa od 1510 (B. Otorepec, Srednjeveški pečati, str. 114), sta bila taka še zgornjeavstrijski Steyregg (mesto od okoli 1500) in spodnjeavstrijski Ebenfurth (1515) (Österreichisches Städtebuch, str. 1092–1093).

⁶⁵ Mihael Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 213.

⁶⁶ Gre za štajersko Celje (1455) z nekoliko specifičnim položajem, za štiri južnokranjska mesta: Kočevje (1471), Krško (1477), Lož (1477), Višnja Gora (1478), za štiri spodnjeavstrijska: Traismauer (1458), Schrottental (1472), Baden (1480) in Dürnstein (1492) ter za zgornjeavstrijski Grein (1491). – Prim. Österreich Lexikon, str. 1092–1093. – Prim. F. Zwitter, Starejša kranjska, str. 14–15.

Bržčas še pomembnejši razlog, da je Sv. Križ nominalno lahko postal mesto in ne samo trg, je nerazvitost mestne in trške mreže v nedavno pridobljeni novi habsburški deželi, grofiji Goriški. Pomenljivo je dejstvo, da je tu od srednjega veka obstajalo edinole mesto Gorica kot sedež grofije, redki drugi kraji, zlasti v Posočju, pa so se začeli redneje naslavljati kot trgi šele od konca 18. stoletja dalje.⁶⁷ V razmeroma širokem pasu med notranjskim Ložem na vzhodu ter obalnimi mesti in Gorico na zahodu tako v celoti pogrešamo tradicionalna srednjeveška mesta. Podobno sliko ponuja mreža trških naselij, ki so si na Kranjskem dokaj gosto sledila vse do goriške deželne meje, od tod dalje pa ni bilo do beneške Furlanije niti enega kraja z naslovom trg. Obmejna lega kriškega tabora je tako na neki način naravnost klicala po tem, da se z obzidjem zavarovano vaško naselje razvije v kraj stalne trgovske menjave in obrti, kar se je v desetletjih pred povzdignitvijo v mesto tudi zgodilo, deloma po naravni poti in deloma s podporo zemljiškega gospoda.

Glede na odsotnost mestnih naselij na goriških tleh je Vid pl. Thurn tem laže prosil kralja Ferdinanda, da Sv. Križu podeli prestižnejši naslov mesta in ne trga. Za dober zgled je mogel vzeti mesto Gorico ter dejstvo, da Goriška takorekoč ni poznala trgov. Pot do privilegija, pridobljenega brez večjih zapletov, so očitno zgladile Thurnove dobre zveze na dunajskem dvoru, kjer je osebno užival gostoljubje in zaupanje. Na neobičajen postopek od prošnje do uresničitve kaže razburjenje Goričanov, ki jih je ukaz o razglasitvi kriških mestnih pravic presenetil povsem nepripravljene in jih nazadnje pustil nemočne. Ko bi dvorna pisarna poprej korektno opravila poizvedbeni postopek, kakršen se je nasplošno uveljavil pri podeljevanju vseh vrst koncesij in ugodnosti, se Goričanom zagotovo ne bi bilo treba pritoževati, češ da njegovo veličanstvo pred izdajo privilegija ni bilo najbolje obveščeno o posledicah. Čeprav je obzidani kriški tabor dotlej že premogel lastno pomirje in zametke trgovsko-obrtnega središča, moremo ugotoviti, da do podelitve naslova mesto zagotovo ne bi prišlo brez odločilnega osebnega dejavnika.

Drugo vprašanje zadeva taborsko obzidje oziroma težo le-tega pri ustanovitvi kriškega mesta. V neohranjeni prošnji za povzdignitev Sv. Križa v mesto je pl. Thurn kot tehten argument *sine qua non* zagotovo navedel dejstvo, da je naselje zavarovano z obzidjem. Brez tega kraj na tako izpostavljeni legi ne bi imel praktično nikakršnih možnosti pridobitve mestnega, marveč kvečjemu trškega naslova. Taborsko obzidje je bilo pri tem vsekakor pomemben dejavnik, vendar tudi skupaj s sejmsko-obrtno funkcijo kraja ne bi odtehtalo Thurnovih osebnih prizadevanj. Tipa naselja – taborskega refugija kot vzgiba za nastanek mesta sicer ne smemo zanemariti, a še manj precenjevati kot odločilnega. Ne gre namreč prezreti dejstva, da sta Sv. Križu najbližja kranjska trga Senožeče in Vipava bila v tem času prav tako obzidana, zato bi dvor po njunem zgledu zlahka odločil v prid povzdignitve kriškega tabora samo v trg. Na drugi strani je ravno osrednja Goriška poznala precej razširjen tip taborskega naselja, a se za nobenega ni uveljavilo trško ime, kaj šele da bi njihovi zemljiški gospodje zanje pri deželnem knezu dosegli formalnopravno priznanje trških pravic.

⁶⁷ Še leta 1784 je imela poknežena grofija Goriška in Gradiščanska po uradnih podatkih samo 2 mesti in 1 trg (S. Rutar, Poknežena grofija, str. 101). Edini pravi trg na Goriškem, Šentvid pri Vipavi, nastal konec 16. stoletja z deželnoknežjim privilegijem za tedenski sejem, je ležal na neznatni goriški enklavi znotraj kranjskega ozemlja in je z manjšim delom sploh pripadal Kranjski (prim. B. Golec, Družba, str. 249–256). – Jožefinska vojaška merjenja 1784–1787 naslavljajo s trgom še Kanal in Štanjel (Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804). Opisi. 3. zvezek, Ljubljana 1997, str. 39, 127, (odslej Slovenija, 3. zvezek)), medtem ko je navaden kraj Tolmin (prav tam, str. 25), ki se sicer izjemoma omenja kot trg že v tolminskih urbarjih iz let 1523 (Drago Trpin, Urbarji za gospostvo Tolmin, v: Arhivi XXII (1999), str. 186) in 1624 (ARS, Zbirka urbarjev, I/67u, urbar Tolmin 1624, fol. 45), vendar ne v naslovu kraja, temveč zgolj mimogrede med tekstom.

Pri vsem povedanem sicer ne smemo zanemariti strateškega vidika in varnostno-obrambne vloge taborskega naselja, ki pa sta bila za sam akt povzdignitve dejansko nepomembna. Zgovorno je namreč dejstvo, da se Ferdinandova listina ne sklicuje na obrambni vidik, toliko poudarjan v ustanovnih listinah južnokranjskih "vojaških mest" iz sedemdesetih let 15. stoletja. Obramba mesta in dežele v Ferdinandovi listini ni našla prostora niti kot izgovor, ki bi opravičeval za svoj čas neobičajno povzdignitveno dejanje. Ugotovitev je tem bolj zanimiva ob dejstvu, da so Turki v preteklih nekaj letih močno pustošili po Krasu in da je vsa Goriška trpela v habsburško-beneški vojni 1508-1516, med katero so imeli Benečani dobro leto (1508–1509) zaseden tudi Sv. Križ.⁶⁸

V tej zvezi se velja vsaj nekoliko pomuditi pri vprašanju, kako je Sv. Križ preстал viharje minulih desetletij in kolikšna je bila v resnici njegova obrambna moč. Neposrednih poročil o uničenjih v prvi tretjini 16. stoletja nimamo, medtem ko je denimo za sosednji trg Vipava izpričano, da so ga Benečani v vojni ne le zasedli, temveč tudi požgali.⁶⁹ Kaže, da je uspel kriški tabor bolje prebroditi vojno viхро, saj tudi iz spisov reformacijske komisije, nastalih kmalu po končani vojni, ni razviden nikakršen namig na morebitno prizadejano škodo. Skladno z analogijami od drugod pa moremo sklepati o šibki obrambni moči tabora, ki je resda nudil varno zatočišče v času naglih turških vpadov, a bi brez ustrezne vojaške sile, branjen zgolj z domačim in okoliškim prebivalstvom, slej ko prej podlegel neposrednemu napadu, kar se je morda zgodilo ob prihodu beneške vojske sredi leta 1508.

Za povzdignitev kriškega tabora v mesto je imelo določeno težo tudi že obstoječe lastno pomirje, saj ga mestni ustanovni privilegij izrecno omenja. Če nič drugega, pomirja ob povzdignitvi tabora v mesto ni bilo treba šele na novo določati, vendar pa sámo sklicevanje na Maksimilijanov privilegij iz leta 1507 očitno ni zadoščalo za njegovo nesporno uveljavitev v sodni praksi. Tri leta po "ustanovitvi" mesta je namreč sledila že omenjena Ferdinandova obnovitev privilegija o pomirju, kar portjuje, da so bile tozadevne pravice pl. Thurnov tako kot okoli 1520 še vedno sporne in da je na sodnem področju takorekoč vladalo dvovladje.

Pri tem je več kot gotovo dejstvo, da Sv. Križ zaradi leta 1507 podeljenega pomirja ni postal trg in njegovi prebivalci zagotovo ne tržani, kot je trdil Rutar. V četrstoletju do povzdignitve v mesto je, kot že rečeno, vedno in povsod govor le o taboru. Tudi druga Rutarjeva trditev, da je Ajdovščina postala "trg ob istem času kot Sv. Križ", potem ko je cesar Maksimilijan istega leta 1507 pl. Elacherjem podelil "obmirje in jej podeli torej tržne pravice",⁷⁰ je v celoti zgrešena, saj za to obzidano naselje poslej prav tako nikjer ne srečamo trške oznake. Podoben razvoj kot Sv. Križ in Ajdovščina je v istem času doživelo še višinsko taborsko naselje Šilentabor na Pivškem (*thaber genandt der Schiller Thaber am Karsh*). Čeprav je cesar Maksimilijan pl. Raunachom leta 1512 za grad in tabor prav tako podelil posebno pomirje (*ainen purkhfrid*) v obsegu puškinega strela,⁷¹ se Šilentabor poslej nikoli

⁶⁸ Prim. Stanko Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, v: GMDS XXIV (1943), str. 36–57 (odslej S. Jug, Turški napadi). – O beneški zasedbi Sv. Križa gl. S. Rutar, Sv. Križ, str. 131.

⁶⁹ ARS, Vic. A., šk. 118, I/68, lit. W V-4, s. d. (ad 1. 1. 1572).

⁷⁰ S. Rutar, Sv. Križ, str. 129, 130. – Razlaga, da je Ajdovščina leta 1507 dobila "tržne pravice", Vipavski Križ pa "pravico trga", je tako zašla tudi v domoznansko literaturo (npr. Krajevni leksikon Slovenije I, Ljubljana 1968, str. 19, 31). – Dejansko je Maksimilijan podelil pomirje (*ein burgfrid*) v Ajdovščini Henriku Elacherju že leto prej, leta 1506, in sicer "zw seinen burgstal genant die Haidenschaft ... als weit die maur desselben burgstals" (prepis listine 1506 IX. 2., Radgona, v: ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7).

⁷¹ Prepis listine 1512 V. 16., Trier, v: ARS, Vic. A., šk. 253, I/132, lit. P V-18.

ni imenoval trg.⁷² Vsa tri primorska naselja, katerih zemljiški gospodje so v začetku 16. stoletja pri deželnem knezu izposlovali podelitev pomirja, je povezovalo predvsem dejstvo, da jih je obdajalo obrambno obzidje in da so imela v neposredni bližini ali znotraj obzidja sedež majhne zemljiške gosposčine.

Kar zadeva **pravno-upravne razmere**, je mesto Sv. Križ najbolj primerljivo z gorenjskim Tržičem, kot rečeno, povzdignjenim iz tržne vasi v privilegirani trg s tedenskimi in letnimi sejmi. Pomenljivo je, da povzdignitvena listina pri nobenem ne posega v sodno-upravne zadeve. Tako kot v Sv. Križu jih tudi v Tržiču molče še naprej prepušča obema zemljiškima gospodoma, med katera je bil trg razdeljen. V Sv. Križu je potemtakem ostal voljeni župan, kolikor niso pl. Thurni sami prevzeli njegovega imenovanja ali pa župansko službo preprosto odpravili. Župana namreč po ustanovitvi mesta ne srečamo več, kar spričo maloštevilnih in vsebinsko skromnih virov ne pomeni nujno tudi njegovega neobstoja. Županska funkcija bi se prav lahko ohranjala vse do jožefinskih reform in jih celo preživela, tako kot je Šentvid pri Vipavi obdržal župana tudi potem, ko je kraj s podelitvijo deželnoknežjega sejemskega privilegija (1598) pridobil pravico do trškega naslova.⁷³

Kakor župana ne zasledimo v virih posebnega mestnega sodnika in še manj sodniške volitve, ki jih je Rutar neupravičeno pripisoval mestni ustanovni listini. V slednji pomenljivo tudi ni omenjena podelitev mestnega grba, ki bi v prihodnje služil za mestni pečat, neizogibni instrument vsake upravne instance. Če bi v kriškem mestecu resnično obstajala še tako omejena samouprava na čelu s sodnikom, bi se ta gotovo odrazila v sicer redkih ohranjenih dokumentih, napisanih v imenu Križanov. Med njimi je najzgodnejšega datuma prošnja mesta deželnemu knezu za odpravo proščenja v Ajdovščini in za njegov prenos v Sv. Križ, ki so jo leta 1569 podpisali zgolj "n: die burgerschafft der statt Creütz in der f: gr: Görtz gelegen",⁷⁴ ne pa mestni sodnik in svet ali vsaj sodnik z mestno občino. Na enak način, brez lastnih organov, so se v 16. in 17. stoletju naslavljal trške skupnosti neavtonomnih trgov, med njimi sosednjih trgov Vipava, Šentvid pri Vipavi in Senožeče.⁷⁵ V kranjski soseščini, na Notranjskem, so obstajali sploh le redki zametki trške uprave in sodstva. Še največ je na tem področju dosegel miniaturni senožeški trg, ko je v drugi polovici 16. stoletja, po naselitvi vplivnih bergamskih trgovcev, izposloval, da mu je zastavni imetnik gospostva nekaj časa postavljaj posebnega sodnika (*der richter alda allwegen durch ainen innhaber der herschafft gesezt*), ne da bi "trg ali kaštel" premogel lastno pomirje (*die castell oder markht Senosetschach hat kainen aigenen purkhtfrid*).⁷⁶ Vipavci in Postojnčani, tržani dveh prav

⁷² O Šilentabru prim. S.(imon) R.(utar), Mali zapiski, v: IMDK VII (1897), str. 204–205; Adolf Obreza, Ein kleiner Beitrag zur Geschichte der Türkeneinfälle in Krain, v: Franz Schumi, Archiv für Heimatkunde, II. Band, Laibach 1884 u. 1887, str. 40–41. – Referenčni vir so zlasti davčni registri pl. Raunachov s Šilentabra z začetka 17. stoletja, v katerih se kot trg naslavlja Prem, medtem ko Šilentabor nima nikakršnega statusnega naslova (ARS, Stan. A. I., šk. 761, fasc. 525 d, davčni registri Filipa Jakoba in Jurija Baltazarja pl. Raunacha za leta 1608, 1610, 1612, 1613 in 1620). Šilentabor prav tako pogrešamo v seznamu Valvasorjevih trgov na Notranjskem (Johann Weichard Valvasor, Die Ehre deß Hertzogthums Crain, II, Laybach 1689, str. 257 (odslej J. W. Valvasor, Die Ehre).

⁷³ Prim. B. Golec, Družba, str. 432–434.

⁷⁴ ARS, Vic. A., šk. 197, I/96, lit. C VII-1, s. d. (pred 31. 8. 1569).

⁷⁵ Npr. Vipava: "n. die purger vnnd inwohner des markhts Wippach" (ARS, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II-2, 24. 7. 1599), Šentvid: "n. vnnd n. die burgerschafft vnd inwohner des margkhts St: Veith in Wippacher poden" (ARS, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II-2, s.d. (po 27. 1. 1600); enak dopis hrani tudi Župnijski urad Podnanos-Šentvid) ter Senožeče: "arme burgerschafft deß markhts alhie zu Sennesetsch" (ARS, Vic. A., šk. 113, I/64, lit. S XXXVII-4, 20. 8. 1644),

⁷⁶ Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Innerösterreichische Hofkammer, Sachabteilung (I.Ö. HK-Sach), K 91/17a, Urbar Senosetschach 1576, fol. 76.

tako srednjeveških trgov, pa so denimo pod konec 16. in v začetku 17. stoletja ustvarjali videz trške avtonomije tako, da so začeli naslavljati s trškim sodnikom deželskega sodnika vipavskega oziroma postojnskega gospostva, običajno postavljenega izmed vplivnih trških ljudi.⁷⁷ Šentvid pri Vipavi, naselje na goriški enklavi sredi kranjskega ozemlja in trg šele od pridobitve privilegiranega tedenskega sejma leta 1598, sicer nikoli ni imel sodnika, zato pa je v 17. stoletju premoget lasten soseskin pečat.⁷⁸

Da česa podobnega pri Sv. Križu ni zaslediti, ni pravzaprav nič presenetljivega. Ne smemo namreč zanemariti dejstva, da v okolici, ne na Goriškem ne na Notranjskem, ki sta premogla le vsak po eno deželno knežje mesto (Gorico oz. Lož), za oblikovanje mestne avtonomije ni bilo pravih zgledov. Poleg tega se v nobenem od devetih notranjskih trgov, od tega samo štirih še srednjeveškega izvora, ni izoblikovala razvita trška sodno-upravna avtonomija, kot so jo povečini poznali starejši trgi na Dolenjskem, Gorenjskem in Slovenskem Štajerskem.

Neobstoj lastnega sodnika in uprave v mestu Sv. Križ se zrcali tudi v dokumentih z začetka 17. stoletja. Ko so pl. Thurni kriško gospostvo, formalno deželno knežji fevd, leta 1605 prodali pl. Attemsom, so novim gospodarjem izročili urbar o pomirju in dolžnostih kriških meščanov, nakar je nadvojvoda Ferdinand potrdil dotedanje pravice in svoboščine mesta, naslednje leto 1606 pa Hermanu Attemsu podelil jurisdikcijo v gosposčini Sv. Križ.⁷⁹ Attems so torej od Thurnov prevzeli enake pravice do gosposčine in mesta, kot so jih ti pridobili in uživali zadnjih sto let od 1504. Ohranjeni prepis potrjenih mestnih svoboščin z inserirano mestno ustanovno listino poleg tega priča, da kriško mesto od vladarja ni prejelo nobenih dodatnih pravic. Še več, potrditvena listina iz leta 1605 je glede naslavljanja mesta in meščanov celo v neskladju z inserirano ustanovno listino, saj le enkrat govori o mestu (*obberierte statt Creütz*), sicer pa zgolj o "die inwoner zu Creütz" in o "obgemelten fleken vnnd die inwoner zu Creütz".⁸⁰

Upravne razmere v mestecu lahko končno poglobljeno spoznamo deset let pozneje, leta 1615. Zgovorno je že dejstvo, da se kranjski deželni vicedom ni obrnil neposredno na mesto, ko je Križane spraševal za mnenje glede prošnje Filipa Kobencla, da bi deželni knez župi in taboru Štanjel na Krasu podelil tedenski sejem in potrdil Kobenclove sodne pravice. Dopis iz Ljubljane je bil očitno naslovljen na vdovo Attemsovo, živečo v Gradišču, ta pa je oskrbniku kriške gosposčine (*fleger di Sta Croce*) naročila, naj skliče kriško sosesko in jo vpraša za mnenje. Križani so poročilo sicer sestavili sami, vendar ga niso podpisali kot meščani niti ne pečatili z neobstoječim mestnim pečatom, ampak so za pisanje naprosili nekega Baltazarja Nemca, najbrž domačina (*Io Balthasaro Nemiz sopra pregier d' tutti vicine ho scritto la presente information con la mane propria.*). Takšen postopek vročitve in način odgovarjanja kriških meščanov nazorno potrjujeta neobstoj lastnih upravnih organov in mestne pisarne. Poročilo pomenljivo sploh ne govori o mestu, temveč zgolj o soseski Sv. Križ (*vissinanza di Sta Croce*), kot da bi šlo za navadno vaško sosesko. Tako je Sv. Križ dejansko tudi funkcioniral, saj je gosposčinski oskrbnik sklical k posvetu soseskino "dvanajstijo" (*noi vicine cioe li 12 giudice della vissinanza di Sta Croce*), ta pa je na koncu izdala pisno poročilo "soseske in sveta" (*Information della vissinanza et conselgio di Sta Croce*).⁸¹ Namesto enega, pravega mestnega sodnika, je imelo mesto torej kar "12 giudice",

⁷⁷ Prim. B. Golec, Družba, str. 412–423.

⁷⁸ Isti, str. 433.

⁷⁹ Regesti listin v: S. Rutar, Sv. Križ, str. 148.

⁸⁰ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, 1605 VI. 18., Gradec.

⁸¹ Prav tam, 29. 8. 1615.

ki so jim morda pripadale določene naloge tudi pri gosposčinskem sodstvu, denimo v vlogi prisednikov. Vsekakor je zanimivo, da poročilo ne govori o meščanih, da pa jih tako imenuje vdova baronica Uršula Attems naslednji dan v pismu kranjskemu vicedomu (*li cittadini di S. Croce*).⁸²

V pred drugo polovico 18. stoletja redkih znanih virih svetnega izvora pogrešamo za Križane tudi individualno oznako meščan. Morda je bila uporabljena leta 1547 v listini grofa Franca Thurna, ko se je ta – po regestu F. Kosa – glede dajatev “pogodil s Petrom Poberačem /”Poberacz”/, meščanom svetokriškim, svojim podložnikom”.⁸³ Kot moremo razbrati iz delne objave mlajše listine, pa Poberač in njegov sin Valentin leta 1566 nista označena kot meščana.⁸⁴

Od leta 1615 za skoraj poldrugo stoletje nimamo na voljo nobenih podobnih virov, ki bi osvetljevali notranjo ureditev mesteca. Raznovrstnejši in toliko bolj referenčni dokumenti iz druge polovice 18. stoletja spričujejo, da na sodno-upravnem področju ni prišlo do opaznejših sprememb. Kot bomo videli, se Sv. Križ kaže kot naselbina navadnih podložnikov, v vsem vključena v kriško gosposčino in jurisdikcijo. Pri tem pa moremo kot hipotetično vendarle dopustiti možnost, da je mestece v vmesni dobi pod Attemsi določen čas uživalo več notranje avtonomije, kot bi sicer pritikala navadni soseski.

V tej zvezi velja spomniti na pestrost, ki jo je v pravno-upravnem pogledu v stoletjih zgodnjega novega veka doživljal gorenjski Tržič, katerega povzdignitev v trg (1492) vsebinsko močno spominja na “ustanovitev” kriškega mesta. V Tržiču, razdeljenem med dva zemljiška gospoda, je skoraj dve stoletji izpričana le občina tržanov brez uprave in sodnika.⁸⁵ Njuno izoblikovanje sredi 17. stoletja je postalo mogoče po združitvi obeh zemljiških gosposčin v eno. Leta 1666 tako zasledimo dopis v zadevi namestitve vojakov, ki sta ga izdala trški sodnik in svet ter ga celo overila z majhnim trškim pečatom (*mit vnserß gemaines marckhts khleinen insigl*).⁸⁶ Takšno stanje, dokumentirano le z navedenim osamljenim primerom, je trajalo kvečjemu nekaj desetletij, saj se je v zvezi s požarom leta 1689 naslednje leto obrnila na cesarja samo skupnost tržanov (*n. vñnd n. die gesambte burgerschafft*), leta 1729 pa so Tržičani pisali cesarju Leopoldu, da je trg brez voljenega sodnika in prve sodne instance (*ainige burgerliche instanz*) že od omenjenega požara.⁸⁷ Kot tak, povsem podrejen gosposčinski upravi, je Tržič dočakal in preživel terezijanske upravne reforme.⁸⁸ Kljub gospodarskemu pomenu, velikosti in premoženjski moči mu je grof Auersperg šele poznega leta 1777 podelil močno omejeno upravo na čelu s tremi voljenimi predstojniki, vendar brez trškega sodstva, sodnika in sveta.⁸⁹ Končno naj opozorimo, da se je mogel Tržič zgledovati po razviti avtonomiji štirih gorenjskih mest, dveh tamkajšnjih trgov in fužinarskih skupnosti, medtem ko je v širši okolici Sv. Križa takih zgledov in spodbud manjkalo. Omenili smo že primer kratkotrajnih sodno-upravnih posebnosti senožeškega tržca, pri katerem pa ne gre

⁸² Prav tam, 30. 8. 1615.

⁸³ F. Kos, Iz Arhiva, str. 110 (regest 1547 XI. 6., s. 1., transsumpta iz listine 1566 VI. 12., Sv. Križ (Vipavski)).

⁸⁴ F. Kos, Iz arhiva, str. 116 (regest 1566 VI. 12., Sv. Križ (Vipavski)).

⁸⁵ ARS, Collectanea, fasc. 11, Trg Tržič, 25. 4. 1537. – ARS, Vic. A., šk. 243, I/128, lit. N II-1, 25. 2. 1605, s. d., predstavljeno 23. 11. 1616, 1. 8. 1631, 9. 2. 1636; lit. N II-7, 9. 7. 1615

⁸⁶ ARS, Stan. A. I, šk. 521, fasc. 304 b, pag. 129, 8. 4. 1666.

⁸⁷ ARS, Vic. A., šk. 243, I/128, lit. N II-6, 20. 6. 1690; lit. N-2, 13. 90. 1729.

⁸⁸ ARS, Reprezentanca in komora za Kranjsko, fasc. XXVIII, šk. 88, 8. 11. 1752, 10. 11. 1752. – ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko (TK), RDA, L 270.

⁸⁹ Karl Miklitsch, Ein Normale für die landesfürstliche Bürgerschaft Neumarktl aus dem Jahre 1777, v: Camiola NV III (1912), str. 256–260.

zanemariti že omenjenih posebnih okoliščin, nastalih z naselitvijo italijanskih trgovskih rodbin. Italijani so s svojo prisotnostjo podobno gospodarsko dvignili Šentvid pri Vipavi, ki mu je tudi po njihovi zaslugi uspelo izposlovati tedenski sejem in z njim naslov trga,⁹⁰ ni pa denimo izpričano, da bi bili priseljenci iz italijanskih dežel kdaj podobno vplivni v Sv. Križu.

Tudi če je kriško mestece podobno kot bližnje Senožeče ali pravno sorodni Tržič v 17. ali 18. stoletju krajšo dobo le imelo lastnega sodnika in pisarno z omejenimi pristojnostmi, takšni zametki avtonomije niso presegali okvirov privilegijske listine o povzdignitvi v mesto, ampak so bili odvisni zgolj od dobre volje zemljiškega gospoda ter tako v vsakem trenutku podvrženi preklicu in odpravi. Sodno-upravnih razmer v Sv. Križu tako v ničemer ni mogoče primerjati z drugimi deželnoknežjimi in nedeželnoknežjimi mesti, ki so vsi še pred koncem srednjega veka izoblikovali razvito mestno avtonomijo.⁹¹ Kriško mestece se more postaviti ob bok le neavtonomnim trgom, v slovenskem prostoru značilnim predvsem za Notranjsko.⁹²

Kot rečeno, v drugi polovici 18. stoletja ne zasledimo ničesar, kar bi dajalo vsaj malo slutiti na morebitne že odpravljene pravno-upravne posebnosti, ki bi Sv. Križ dvigale nad okoliške soseske. V aktih Glavarstva združenih grofij Goriške in Gradiške 1754–1777 je vedno izenačen z drugimi navadnimi soseskami (*communitá di S. Croce*), od kriških uradnikov in uradov pa se v njih pojavljajo izključno le gosposčinski (*judex delegatus dominy S. Crucis, ex offio cancelleriae Dominy S. Crucis*).⁹³ Mestece torej v tem času kakor poprej ni imelo ne lastne uprave ne sodstva. V nasprotnem bi na mestne sodnike, pisarje in svétnike vsekakor naleteli v matičnih knjigah vikariata, pozneje župnije Sv. Križ, ki se začenjajo z letom 1753, a navajajo prav tako zgolj gosposčinske in ne mestnih uslužbencev.⁹⁴

Ko sredi leta 1770 uvedejo hišno oštevilčenje in začnejo v maticah beležiti posameznikovo pripadnost zemljiškemu gospodu, postane slika upravnih razmer v Sv. Križu jasna še v enem pogledu. Sv. Križ spada v celoti, z vsemi svojimi domovi, pod domače gospostvo in jurisdikcijo (*sub jurisdict. S. Crucis*). Zanimivo je dejstvo, da v maticah, drugače kot ostala mesta, nikoli ni označen kot *civitas*, temveč sprva zgolj s krajevnim imenom (*ex S. Cruce*) in zelo poredkoma, prvič šele 1777, kot *oppidum* (*ex oppido S. Crucis*), t. j. z oznako, ki se v tem času drugod nanaša na trge. V sodnih protokolih domačega gospostva je Sv. Križ sploh v celoti izenačen z drugimi soseskami ali komuni in se leta 1767 le izjemoma imenuje "forum" (*cum foro Sancti Crucis*).⁹⁵

Svetokriške matice so poleg tega prvovrsten izkaz mestne družbe in njene strukture, tem bolj ker pogrešamo druge tovrstne sodobne vire. Zgovorno je dejstvo, da v drugi polovici 18. stoletja v matičnih knjigah le izjemoma srečamo stanovsko oznako meščan (*civis*, prvič šele 1785), ki se tu nanaša tudi na ženske osebe. Nekaj več je uradniških poimenovanj (*administratore in castro S. Crucis, officialis Dominy*) in zopet zelo redki drugi (meščanski) poklici (*sutor, cyrurgicae artis*). Med prebivalci Sv. Križa je bilo nekaj plemičev oziroma oseb, ki jim matice samovoljno dajejo takšen naslov. Predvsem slednjim, povečini

⁹⁰ Župnijski urad Podnanos-Šentvid, nedatirano poročilo Jakoba Schmutscha notranjeavstrijski vladi in komori z zadnjim datumom 20. 3. 1602.

⁹¹ Prim. zlasti B. Otorepec, Srednjeveški pečati.

⁹² Prim. B. Golec, Družba, str. 237 sl.

⁹³ ARS, Zbirka mikrofilmov, Državni arhiv Trst, št. 207, posnetki 1, 2, 37.

⁹⁴ Župnijski urad Vipavski Križ: Liber baptisatorum in ecclesia parochiali S. Crucis ab anno 1753–1782; Registro dei nati ab anno 1783–1820; Registro I. matrimoniorum Sta Croce ab anno 1785 /–1819; Registro I mortuorum Sta Croce /1785–1820/.

⁹⁵ ARS, Gospostvo Sv. Križ pri Vipavi, fasc. 4, Sodni protokoli 1767, fol. 157.

gosposčinskim uradnikom in njihovim družinskim članom, sta pridržani tudi oznaki gospod in gospa (*dnus, dna*), ki – zelo pomenljivo – nikoli nista vezani na osebo, označeno kot meščan (*civis*). Med Križani v ožjem pomenu besede torej v očeh domače duhovščine ni bilo sloja, vrednega “gosposke” oznake.

Povedano se nazorno zrcali tudi v matičnih knjigah sosednjih župnij Vipava in Kamnje, ki segajo še v prvo polovico 17. stoletja. V njih za Sv. Križ nikjer ne zasledimo oznake “civitas” in tudi za posamezne Križane nikoli izraza “civis”. Mestece se vseskozi imenuje le Sv. Križ (*ex S. Cruce*) in soseska Sv. Križa (*ex comunitate S. Crucis*),⁹⁶ Križani pa kot bivajoči v Sv. Križu (*Stae Crucis existentibus*).⁹⁷ Enačenje Sv. Križa z navadnimi vaškimi soseskami pride še posebej do izraza ob dejstvu, da se trg Vipava v vipavskih maticah praviloma naslavlja kot “oppidum” in njegovi prebivalci kot “oppidani”. Z izrazom “oppidum” se mestoma imenuje tudi pozno nastali trg Šentvid pri Vipavi,⁹⁸ za vsa mesta in meščane – z izjemo Sv. Križa – pa matice dosledno uporabljajo oznaki “civitas” oziroma “civis”.⁹⁹

Matične knjige kriške in sosednjih župnij samo potrjujejo, da Sv. Križ ni imel ugleda pravega mesta in da v njem ni obstajala formalnopravna delitev prebivalcev na polnopravne meščane in nemeščane. Mestece brez lastne uprave namreč ni premoglo institucionalnih vzvodov, ki bi takšno delitev omogočali. Sv. Križ je bil potemtakem edino slovensko naselje s statusom mesta, ki ni poznalo individualnega podeljevanja meščanskih pravic in tako tudi ne skupnosti meščanov, ki bi prek voljenih sodno-upravnih organov avtonomno upravljala z mestom. Kriško nominalno mestece je v upravno-pravnem pogledu funkcioniralo kot vsaka druga soseska: Križani so bili podložniki gosposčine Sv. Križ, sosesko pa je predstavljala dvanajstija kot posvetovalni organ, morda na čelu z voljenim ali od gosposčine postavljenim županom, zadnjič sicer izpričanim še pred povzdignitvijo tabora v mesto.

Teoretična, a že sama po sebi anahrona možnost pridobitve mestne avtonomije s pravico do volitev sodnika je obstajala do upravne modernizacije za Jožefa II. Slednji je namreč Križanom po besedah S. Rutarja leta 1781 kot zadnji vladar potrdil mestne pravice.¹⁰⁰ Nesporno pa vsebina poltretje stoletje starega privilegija iz leta 1532 tudi zdaj ni bila razširjena, kar dokazujejo sodni protokoli kriške gosposčine v letih pred in po Jožefovi potrditvi, saj Sv. Križ in njegove prebivalce vseskozi obravnavajo enako kot druge vasi oziroma podložnike.¹⁰¹

Vzroke opisanega stanja so poleg političnih v znatni meri pogojevale **gospodarske razmere**, o katerih imamo sicer zelo maloštevilna poročila. Kako je Sv. Križ kot novopovzdignjeno mestece gospodarsko zaživel, je moč sklepati le na podlagi skromnih podatkov in analogij. Vsekakor je doživljal vzpone in padce, a ne da bi se povzpел do vidnejše trgovsko-obrtne vloge širšega zaledja, čeprav na Goriškem razen same Gorice ni imel pravih tekmecev. Tozadevno je edini znani vir prve roke že omenjena prošnja Križanov nadvojvodi

⁹⁶ Npr. Župnijski urad Vipava, PMK I 1694–1717, 8. 2. 1712; PMK 1718–1740, 9. 1. 1718; PMK 1740–1763, 5. 2. 1755, 26. 10. 1756, 9. 5. 1758, 9. 5. 1759.

⁹⁷ Npr. Župnijski urad Kamnje, RMK 1633–1716, 1. 5. 1653.

⁹⁸ Npr. Župnijski urad Vipava, PMK I 1694–1717, 02. 06. 1710; PMK III 1740–1763, 30. 01. 1757.

⁹⁹ Župnijski urad Vipava, PMK I 1694–1717, PMK II 1718–1740, PMK III 1740–1763.

¹⁰⁰ S. Rutar, Sv. Križ, str. 138. – Ker Rutar privilegija ne navaja tudi v Dodatku med listinami iz Attemsovega arhiva, sklepamo, da jo je videl drugje, prejkone v Sv. Križu. Pomenljivo je, da B. Koloini, Križ, str. 55, med literaturo navaja “Listino o proglasitvi mesta Sv. Križ”, a brez nahajališča in drugih podatkov. Sklepati je torej mogoče, da je listina ohranjena, vendar o njeni vsebini in nahajališču od B. Koloinija ni bilo mogoče dobiti nobenih podatkov.

¹⁰¹ ARS, Gospostvo Sv. Križ pri Vipavi, fasc. 1, sodni protokoli 1771, 1780–1783, 1782–1783, 1781–1785; fasc. 3, sodni protokoli 1601–1640; fasc. 4, sodni protokoli 1772–1774, 1767.

Karlu za odpravo "škodljivega" proščanja v Ajdovščini, napisana leta 1569. V slogu "ubogih prosilcev" so zapisali, da imajo v Sv. Križu prav šibke tedenske sejme (*gar schlechte vnd geringe wochenmerckht*) in nobene obrti, temveč zgolj majhno vinsko trgovino (*den plossen geringen weinhandel*). Mestu, v katerega nihče ne prihaja, ker je odmaknjeno od deželne ceste skozi goriško grofijo, naj bi zato manjkalo možnosti, kakršne premorejo druga mesta in trgi, meščanstvo (*die burgerschafft*) pa naj bi (gospodarsko) vedno bolj nazadovalo (*ie lenger ie mer abnimbt*). Nesporno nekoliko pretirani uvod v prošnjo vendarle podaja bistvo gospodarskega stanja mladega, umetno ustvarjenega mesteca. Konkretno pritožbe so letele na prošenje pri cerkvi sv. Janeza v bližnji Ajdovščini, kjer naj bi se vsako leto na petek po vnebohodu zbrala množica ljudi, kramarjev in drugih iz raznih krajev, med njimi tudi kriški someščani-obrtniki (*auch vnnsere mitburger die handtwerchs leüt*), ki svojih izdelkov ne morejo prodati v domačem mestu. Križani so o ajdovskem sejmu vedeli še povedati, da mestu odteguje mitnino, da se odvija prav na goriško-kranjski deželni meji in da se tam dogajajo najrazličnejši pretepi, nespodobnosti in umori, kajpak pogosteje kakor v obzidanih mestih (*in gesperten stetten*). Deželnega kneza so zato prosili za njegovo ukinitvev in za podelitev sejmskih pravic njim samim na isti dan, kar bi prispevalo k dvigu kriškega mesta.¹⁰²

Ni znano, kako se je na prošnjo Križanov tokrat odzvala Gorica. Upravitelj gospostva Senožče jo je denimo podprl, saj po njegovem sejmu v Sv. Križu drugače kot podeželski sejm (*geykhirchtag*) okoliškim krajem ne bi povzročal škode.¹⁰³ Drugačno mnenje je vicedom prejel od lastnika spodnjega gradu Vipava, ki je imel prenos sejma za neupravičen. Pri ajdovski cerkvi sv. Janeza so se namreč po njegovem zbirali le kakšni trije ali štirje kramarji, ki jim je bilo do Sv. Križa predaleč, tovrstno sejmarjenje pa naj bi bilo sploh že dolgo v navadi.¹⁰⁴ Križani so imeli torej komaj kakšen argument, da bi mogli izposlovati prenos ajdovskega sejma v svoje mestece. Tako kot okoli leta 1570 se zagotovo niti pozneje niso dokopali do še enega privilegiranega letnega sejma, saj je besedilo njihovega mestnega privilegija v mlajši potrditvi ostalo brez dopolnitev.¹⁰⁵

Zelo malo vemo tudi o socialni in poklicni strukturi mestnega prebivalstva, ki so ga pretežno sestavljale družine malih agrarnih posestnikov. Sv. Križ tako kot v 16. stoletju tudi pozneje niti v lokalnih razmerah ni postal naselbina vidnejših obrtnikov in trgovcev. V tej zvezi ostaja vprašanje zase morebitna prisotnost priseljenih Italijanov, zlasti trgovcev, o katerih za Sv. Križ v nasprotju s sosednjimi trškimi kraji nimamo nikakršnih poročil. V 17. stoletju je Sv. Križ najbolj zaznamovala naselitev kapucinov štajerske province (1634–1637),¹⁰⁶ prelomnica, ki po pomenu ni zaostajala za povzdignitvijo tabora v mesto. Navzočnost kapucinov se namreč ni odražala le na duhovnem področju, ampak je mestecu posredno in neposredno koristila tudi v gospodarskem pogledu.

Pri najmlajšem od slovenskih historičnih mest ostaja eno najmanj pojasnjenih vprašanj njegovo **posestno in demografsko stanje**. Vse do druge polovice 18. stoletja sta število hiš in številčno stanje prebivalstva zavita v temo in tako zgolj predmet ugibanj ter analognih sklepanj. Delne odgovore moremo iskati predvsem v urbanističnem razvoju naselja, v kate-

¹⁰² ARS, Vic. A., šk. 167, I/96, lit. C VII-1, 31. 8. 1569, s. d. (pred 31. 8. 1569).

¹⁰³ Prav tam, 16. 3. 1570.

¹⁰⁴ Prav tam, 19. 3. 1570. – Prošenje pri sv. Janezu je resnično izpričano že okoli leta 1520, in sicer spomladi v križevem tednu (M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 175, 182).

¹⁰⁵ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, 1605 VI. 18., Gradec.

¹⁰⁶ Metod Benedik – Angel Kralj, Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca (Acta ecclesiastica Sloveniae 16), Ljubljana 1994, str. 30 (odslej M. Benedik – A. Kralj, Kapucini).

rem je temeljno prelomnico predstavljala razširitev meščanske naselbine na Plac. O posestnem stanju v zgodnjem novem veku izvemo še največ iz spisov "reformacijske komisije" okoli leta 1520, dobro desetletje pred povzdignitvijo kraja v mesto. Vid pl. Thurn je tedaj od prebivalcev tabora (*von den inwonern des Tabers*) pobiral po 24 soldov za vsako od skupaj 13 ognjišč, ki so prej služila v goriški urbar (*von jeder feurstat im taber ab xxiiii β, der sind xiii, als sie dann vormals ins vrbar zinst haben*).¹⁰⁷ Tako nizko število ognjišč in zadnji pristavek o goriškem urbarju ne moreta pomeniti nič drugega, kot da gre za 13 nekdanj goriških ognjišč ob sicer nenavedenem številu vseh ognjišč v taboru. Zelo verjetno so prav ta ognjišča identična z 10 poimensko navedenimi gospodarji na 11 polovičnih hubah, ki so bili z dajatvami vezani na Gorico.¹⁰⁸ Žal pa se ne iz tega ne iz poznejšega časa niso ohranili urbarji, iz katerih bi mogli povzeti celotno posestno stanje kraja. Huba kot posestna oblika spričuje, da je Sv. Križ še naprej ostajal hubna vas, kakršen se kaže v srednjeveških virih. V desetletju pred podelitvijo mestnih pravic vemo nekaj več le o raznolikosti posestnih enot; v zvezi z lovskimi pravicami goriške grofije so namreč zabeležene tri različno visoke dajatve Križanov: 4 soldi od hube ter po 2 od polovične hube in ognjišča.¹⁰⁹

Hubna posest – dve polovični in ena cela huba – je za Sv. Križ navedena tudi že pri odvetščini v urbarju goriškega urada iz leta 1507, in sicer skupaj z nekaj travniki, hišo, dvema mlinskima stopama in opustelim oštatom v taboru.¹¹⁰ Pri dajatvi od ognjišča (*fewrgelt zum Creutz*) beleži isti urbar 15 imen Križanov, večinoma enakih kot pri odvetščini*.

Natančnejše podatke o obljudenosti mesta imamo šele za čas po uvedbi hišnega oštevilčenja leta 1770. Najvišja kriška hišna številka v krstni matični knjigi je 70,¹¹¹ le eno številko več pa je kraj premogel sredi 19. stoletja.¹¹² Glede na to, da so bili vsi mestni domovi vključeni v obzidani kompleks, moremo sklepati, da se je njihovo zgornje število skozi celotni zgodnji vek vrtelo okoli 70. Natanko toliko domov je imel Sv. Križ tudi po popisu prebivalstva leta 1880, ko je v kraju živelo 271 ljudi ali v povprečju komaj 3,9 prebivalcev na hišo.¹¹³

Zagotovo je Sv. Križ v gostoti naseljenosti doživljal večja in manjša nihanja, pogojena z gospodarskimi razlogi, morebitnimi požari in epidemijami. Ob hipotetični povprečni gostoti naseljenosti okoli 5,5 prebivalcev na hišo, kakršno sredi 18. stoletja v povprečju beležijo majhna slovenska mesta,¹¹⁴ je za mestnimi zidovi živelo med 350 in 400 oseb, v času demografskih kriz pa zelo verjetno tudi manj kot 300. Zagotovo Križanov ni bilo nikoli nad 500, kar je izza srednjega veka predstavljalo mejo med miniaturnimi in majhnimi mesti.¹¹⁵ Če Sv. Križ okoli leta 1770 končno umestimo med 21 slovenskih kontinentalnih mest sredi

¹⁰⁷ ARS, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G VIII-9, Herlichait gerechtigkeit vnd robat im amt Görtz gefunden, s. d.

¹⁰⁸ Prav tam. – M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 174.

¹⁰⁹ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-10, Jäger recht zu Gortz, s. d.

¹¹⁰ Archivio di Stata di Gorizia, Archivio Coronini-Cromberg, Serie, atti e documenti, busta 257, fasc. 652, fol. 99v-101.

* Prav tam, fol. 125v.

¹¹¹ Župnijski urad Vipavski Križ, Liber baptisatorum in ecclesia parochioli S. Crucis ab anno 1753–1782.

¹¹² Župnijski urad Vipavski Križ, Status animarum in parochia Stae Crucis /pred 1845/; Status animarum parochiae Stae Crucis in vale Vippacensi ad Haidovium ... 1857.

¹¹³ S. Rutar, Poknežena grofija, str. 64.

¹¹⁴ B. Golec, Družba, str. 642–643.

¹¹⁵ O kategorizaciji mest po številu prebivalstva prim. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 3, Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts, 1. Auflage, Stuttgart 1986, str. 931.

18. stoletja, ko za vse razpolagamo z najzgodnejšimi primerljivimi podatki o številu hiš, se je mestece trdno uvrščalo v zadnjo četrtino, med miniaturna mesta, vendar se ni znašlo povsem na repu. Manjši sta bili Kostanjevica in Višnja Gora z manj kot 60 domovi, približno enake velikosti Radovljica vključno s predmestjem in Ormož, nekaj večji pa Kočevje, Lož in Brežice (dobrih 80 hiš), zadnja dva prav tako skupaj z neobzidanim predmestjem.¹¹⁶

Bolj kot gospodarske so kriško mestece zaznamovale njegove **cerkvenoupravne** in še posebej **upravno-politične funkcije**. Zlasti slednje so v dobršni meri zapolnjevale pomanjkanje klasičnih “mestnih” funkcij. Na cerkvenem področju je od prve polovice 17. stoletja dominiral novoustanovljeni kapucinski samostan. Ta je sprva štel 17 celic in za Jožefa II. 29, saj je bil v 18. stoletju več desetletij namenjen noviciatu.¹¹⁷ Kraj je najpozneje v 15. stoletju postal dušnopastirska postojanka s stalnim škofijskim duhovnikom,¹¹⁸ vendar je poseben vikariat vipavske župnije nastal šele leta 1753, ko se začelja prva kriška krstna matica,¹¹⁹ samostojna svetokriška župnija pa je jožefinska ustanova iz leta 1785.¹²⁰

Upravno-politično težo so mestecu dajali gosposki in sodni uradi v gradu. Sprva je gospodstvu Sv. Križ pripadala le jurisdikcija z majhnim sodnim pomirjem, ki mu je cesar Ferdinand II. leta 1630 pridal jurisdikcijo nad vsemi vasmi črniške župnije.¹²¹ Sodno območje se je še povečalo, ko so leta 1788 z jožefinsko preureditvijo jurisdikcij tu ustanovili sodišče širšega območja (*Gerichtstand*) kot eno od 15 na Goriškem in Gradiškem in je leto poleg domače vključilo štiri sosednje jurisdikcije.¹²² Še pomembnejšo vlogo je Sv. Križ dobil v francoski dobi, saj je postal sedež enega od šestih kantonov na Goriškem, v katerega so vključili tudi kranjsko Vipavo.¹²³ Obnovljeno okrajno sodišče se je nato obdržalo do leta 1842, ko so okraj združili z goriškim, leta 1848 pa ustanovili novi okraj s sedežem v Ajdovščini; ta je poslej po pomenu povsem zasenčila kriško mestece. Izgubo okrajnega sedeža je le za kratko dobo preživel Attemsov grad, saj so ga lastniki že leta 1864 prepustili propadu.¹²⁴ Sreda 19. stoletja, ko so se sodno-upravne instance na Slovenskem z odmaknjenih gradov kar praviloma prenesle v mesta, trge in druge večje kraje, je tako mestecu odvzela enega najpomembnejših stebrov razvoja in prestiža. Odslej je Sv. Križ upravno-politično ostajal le sedež novoustanovljene občine in tudi formalno izgubil status mesta.¹²⁵

Sv. Križ se je torej v dobrih treh stoletjih posedovanja mestnih pravic in naslova komajda mogel primerjati z avtonomnimi slovenskimi mesti srednjeveškega nastanka – še najbolj po imenu, delno urbanem videzu in obzidju, le deloma po gospodarskih funkcijah, nikakor pa ne tudi glede avtonomije na sodno-upravnem in političnem področju. V primerjavi z ostalimi mesti, najsi bo deželnoknežjimi ali t. i. “privatnimi”, je bil zgolj nominalno mesto v zasebnih plemiških rokah in med mestnimi naselji kot tak povsem osamljen.

Laže kakor z mesti bi kriškemu mestecu našli ustrezno primerjavo s tistimi primorskimi tržnimi kraji, kjer so se odvijala redna “opasila”, tembolj če je šlo za obzidano naselje. Brez

¹¹⁶ Prim. B. Golec, Družba, str. 625–626.

¹¹⁷ M. Benedik – A. Kralj, Kapucini, str. 30.

¹¹⁸ Prim. A. Koblar, Drobtinice, v: IMDK IV (1894), str. 20, 22–23.

¹¹⁹ Pred tem letom se v vipavskih matičnih knjigah omenjajo le svetokriški duhovni pomočniki – kooperatorji.

¹²⁰ Status Personalis et Localis Archi-Diaecesis Goritiensis ineunte anno 1900, Goritiae 1900, str. 161.

¹²¹ S. Rutar, Sv. Križ, str. 149.

¹²² A. Mell, Görz und Gradisca, str. 201, 202. – S. Rutar, Poknežena grofija, str. 106.

¹²³ S. Rutar, Poknežena grofija, str. 104.

¹²⁴ Pavel Plesničar, Ajdovščina. Pogled v njeno preteklost. Komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturij, Nova Gorica 1997, str. 67, 68–69 (odslej P. Plesničar, Ajdovščina). – Prim. Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga, Ljubljana 1968, str. 20, 31.

¹²⁵ Prim. S. Rutar, Poknežena grofija, str. 55.

deželno knežjega privilegija, ki je Križanom poleg sejmskih pravic praktično zagotavljal le uporabo nazivov mesto in meščani, bi Sv. Križ najbolj spominjal na Štanjel. To kraško višinsko naselje z gradom je dobilo obzidje približno v istem času kot Sv. Križ,¹²⁶ se vsaj že v 16. stoletju imenovalo tabor,¹²⁷ premoglo leta 1572 tri letne sejme in postalo leta 1564 celo novi dom pregnanim tržaškim Židom. Naselje, podložno gospostvu Rihemberk, je sicer funkcioniralo kot vaška občina na čelu z županom.¹²⁸ V začetku 17. stoletja je njegov novi lastnik Filip Kobencel prosil deželnega kneza, naj župi in taboru Štanjel (*Supp vnnnd Täber St: Daniel am Carsst*) podeli še tedenski sejem, njemu samemu pa potrdi široke sodne pravice v štanjelskem pomirju.¹²⁹ Podelitev tedenskega sejma in utrditev Kobenclovega sodstva bi Štanjel razen po mestnem naslovu takorekoč v vsem izenačila s Sv. Križem. Pri tem je zanimivo, da so Križani podelitvi privilegija izrekli podporo, ker nove štanjelske pravice Sv. Križu ne bi bile v ničemer škodljive.¹³⁰ Vendar pa ni znano, ali je Štanjel v resnici tudi dobil tedenski sejem, zaradi katerega bi se mogel upravičeno naslavljal kot trg. Kolikor vemo, ga viri ne imenujejo trg, ampak je veljal samo za komun.¹³¹

Manj sorodnosti s Sv. Križem je v zgodnjem novem veku zaslediti pri sosednji Ajdovščini, s katero sta sicer zgodaj postala konkurenta. Kot že rečeno, je v celoti zmotna Rutarjeva, pozneje večkrat prevzeta trditev, da je Ajdovščina v istem času kot Sv. Križ (1507) postala trg. Največ vzporednic med krajema je resnično zaslediti v začetku 16. stoletja, vendar sta imeli obe obzidani naselji povsem različno genezo. Ajdovščina se v srednjem veku sploh ne omenja, saj je bila še okoli leta 1500 razvalina poznoantičnega kastro, v katerem so Elacherji posedovali pristavo (*burgstal*).¹³² Postavitev oziroma obnovitev obzidja okoli pristave

¹²⁶ Prim. Nataša Štupar-Šumi, Štanjel in grad Štanjel (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 125–126), Ljubljana 1987, str. 5 sl. (odslej N. Štupar-Šumi, Štanjel). O turškem uničenju Štanjela v sedmem desetletju 15. stoletja gl. S.(imon) R.(utar), Pravno življenje v slovenski občini pred 300 leti, v: Slovenski pravnik VII (1891), str. 203 (odslej S. Rutar, Pravno življenje).

¹²⁷ P. Fister, Arhitektura, str. 161, je v pregledu slovenskih protiturških taborov navedel pri Štanjelu obstoj tabora le kot nepreverjen podatek, povzet po F. Levcu. O taboru govori sicer že nedatirana prošnja Štanjelcev za njegovo popravilo, naslovljena na t. i. reformacijsko komisijo, kar tudi omogoča njeno datiranje v čas okoli 1520 (ARS, Vic. A. šk. 279, I/142, lit. T I-5, s. d.). V. Simoniti je na podlagi iste prošnje, ki jo je po oblikovnih značilnostih postavljaval v sredo 16. stoletja, sodil, da je tedaj "tabor v Štanjelu predstavljal samostojen utrjen stolp na griču in da šele od druge polovice 16. stoletja dobiva podobo majhnega utrjenega mesta" (Vojaška organizacija, str. 205). Vendar pa tedanjega tabora in v pismu omenjenega pogorelega pustega stolpa po vsej verjetnosti ne gre enačiti, saj je stolp izrecno lociran v tabor (*wegen des verprennten oden thurm so im taber steet*). Res je sicer, da se je mikrotoponim Tabor ohranil ravno za griček vrh vasi, kjer se je konec 19. stoletja še videl okrogli stolp (S. Rutar, Pravno življenje, str. 202). Omemba Kobenclove hiše z vrtom v taboru (!) leta 1573 (prav tam, str. 203), priča, da se pojem tabor ni nanašal samo na okolico stolpa, temveč na celotno obzidano naselje, ki ga Rutar imenuje "imenitno utrjeno mesto" Ni izključeno, da sta bila izraza mesto in mestni uporabljena tudi v danes izgubljenem rihemberškem urbarju iz leta 1572 (prim. prav tam, str. 203 sl.).

¹²⁸ S. Rutar, Pravno življenje, str. 204–206. – ARS, Vic. A. šk. 279, I/142, lit. T I-5, s. d.

¹²⁹ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, 27. 7. 1615.

¹³⁰ Prav tam, 29. 8. 1615.

¹³¹ O komunu npr. govori slovensko pisana Memoria iz časa okoli 1680 o sporu med štanjelskim komunom in župnijo (Pokrajinski arhiv Koper, Slovenski spisi, a. e. 38). – Osamljena oznaka trg (*Marct St. Daniel*) se pojavi šele v jožefinskih vojaških merjenjih (Slovenija, 3. zvezek, Ljubljana 1997, str. 127, sekcija 207). Jožefinska merjenja za statusno označevanje krajev kajpak niso merodajna, saj denimo na podlagi zunanega videza tudi Ajdovščino preprosto imenujejo mesto (*Stadt Heidenschaft*) (prav tam, str. 102, sekcija 187).

¹³² Listina kralja Maksimilijana o podelitvi Ajdovščine Juriju Elacherju pravi, da je Maksimilijan po zadnjem goriškem grofu Leonardu podedoval "ein alts haidnisch gemeür mit sambt etlichen öden gründen" (ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7, prepis listine 1500 VII. 11. Augsburg). Jurijev brat Henrik Elacher pa je v poročilu reformacijski komisiji zapisal, da gre za "burgstal" v Ajdovščini, "so villeicht ab 300 jar ode gebest ist" (prav tam, s. d., po 27. 10. 1524).

je sledila šele okoli leta 1506, ko je Henrik Elacher od kralja Maksimilijana dobil za območje obzidja posebno pomirje.¹³³ O razvoju obzidanega naselja vemo pozneje zelo malo in zanj nikoli ne zasledimo poimenovanja trg ali tabor.¹³⁴ Ne nazadnje se tudi ajdovski sejemski prostor ni razvil znotraj obzidja, temveč bržčas še pred njegovo obnovitvijo pri nekoliko odmaknjeni podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika,¹³⁵ dva letna sejma s cesarskim privilegijem pa je ajdovska občina dobila sploh šele poznega leta 1848.¹³⁶

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo "**Kronika**". Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. "Kronika" ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

"Kroniko" lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji "**Knjižnica Kronike**" so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani
 Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani
 Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani
 Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani
 Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

¹³³ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7, prepis listine 1506 IX. 2., Radgona.

¹³⁴ Tako obzidano naselje na goriški strani Hublja, kakor tudi Šturje na kranjski strani se v vipavskih župnijskih maticah imenujeta s skupnim imenom Ajdovščina (*Haidovia* ali *Haydovia*, redko *Haiduschina*), znotraj tega pa matice mestoma razlikujejo med soseskama sv. Janeza Krstnika in sv. Jurija (npr. Župnijski urad Vipava, PMK 1718–1730, 16. 1. 1730, 25. 2. 1732, 3. 11. 1732). Zanimivo je, da Valvasor, sklicujoč se na nekdanjo veljavo kraja, Ajdovščino naslavlja z mestom (J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 272).

¹³⁵ Prim. M. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja*, str. 175, 182.

¹³⁶ P. Plesničar, *Ajdovščina*, str. 179.